

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANTIK BİLİM DALI**

**SAİD PAŞA’NIN HULÂSA-İ MANTIK ADLI ESERİNİN DEĞER-
LENDİRİLMESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİLMESİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nazmiye DİNDAR

BURSA-2022

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANTIK BİLİM DALI

**SAİD PAŞA’NIN HULÂSA-İ MANTIK ADLI ESERİNİN DEĞER-
LENDİRİLMESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİLMESİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nazmiye DİNDAR

Danışman:
Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

BURSA-2022

TEZ ONAY SAYFASI 1

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim/Anasanat Dalı, Mantık Bilim Dalı'nda 701821043 numaralı **Nazmiye DİNDAR**'IN hazırladığı “**Said Paşa'nın Hulâsa-i Mantık Adlı Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkiye Türkçesine Çevrilmesi**” konulu Yüksek Lisans (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi /Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, günü saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Akademik Unvanı, Adı Soyadı

Üniversitesi

Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

Bursa Uludağ Üniversitesi

...../...../2022

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 03/11/2022

Tez Başlığı / Konusu: **Said Paşa'nın Hulâsa-i Mantık Adlı Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkiye Türkçe-sine Çevrilmesi**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 85 sayfalık kısmına ilişkin, **03/11/2022** tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 14**'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı:	Nazmiye DİNDAR
Öğrenci No:	701821043
Anabilim Dalı:	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
Programı:	Mantık
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman:

Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Said Paşa’nın Hulâsa-i Mantık Adlı Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkiye Türkçesine Çevrilmesi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Adı Soyadı: Nazmiye DİNDAR

Öğrenci No: 701821043

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Yüksek Lisans

Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

ÖZET

Adı ve Soyadı : Nazmiye DİNDAR
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Mantık
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xii + 86
Mezuniyet Tarihi :/....../2022
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

SAİD PAŞA’NIN HULÂSA-İ MANTIK ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİLMESİ

Diyarbakırlı bir aileye mensup olan Said Paşa (1832-1891) devlet adamlığı yanında birçok ilimle meşgul olmuştur. Bu ilimlerden biri de mantık olmuştur. Hulâsa-i Mantık isimli eserinde mantığa dair görüşlerini kaleme almıştır. Hulâsa-i Mantık hacim olarak küçük olmasına rağmen içerik bakımından oldukça kapsamlı bir eserdir. Bu çalışmanın konusu, Hulâsa-i Mantık çerçevesinde Said Paşa’nın mantık görüşlerinin incelenmesi ve eserin Türkiye Türkçesine çevrilmesidir.

Çalışmanın amacı, Said Paşa’nın mantık anlayışı, onun mantık alanında Türk düşünce tarihine katkılarının neler olduğunun Hulâsa-i Mantık adlı eser çerçevesinde incelenmesi, eserin Türkiye Türkçesine çevrilmesidir.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde mantığın ne olduğu, tarihçesi, Said Paşa’nın hayatı, mantık tanımı ve onun Türk düşünce tarihine katkıları ele alınmıştır. İkinci bölümde Hulâsa-i Mantık adlı eserin değerlendirmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise Kudret Büyükçoşkun tarafından latinize edilmiş olan Hulâsa-i Mantık’ ın Türkiye Türkçesine çevirisi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Said Paşa, Hulâsa-i Mantık, Said Paşa ve Mantık, Hulâsa-i Mantık ve Türkiye Türkçesi, çağdaş Türk düşüncesi

ABSTRACT

Name and Surname : Nazmiye DİNDAR
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Sciences Institution
Field : Study of Religion and Philosophy
Branch : Logic
Degree Awarded : M.A.
Page Number : xii + 86
Degree Date :/..../ 2022
Supervisor : Prof. Dr. Aytekin ÖZEL

EVALUATION OF SAİD PASHA'S HULASA-İ MANTİK AND ITS TÜR- KİYE TRANSLATION TO TURKISH

Said Pasha (1832-1891), who was a member of a family from Diyarbakir, was busy with many sciences besides being a statesman. One of these sciences has been logic. He wrote his views on logic in his work called *Hulâsa-i Mantık*. Although *Hulâsa-i Mantık* is small in volume, it is a very comprehensive work in terms of content. The subject of this study is the examination of Said Pasha's logic views within the framework of *Hulâsa-i Logic* and the translation of the work into Türkiye Turkish.

The aim of the study is to examine Said Pasha's understanding of logic, his contributions to the history of Turkish thought in the field of logic, within the framework of his work *Hulâsa-i Mantık*, and to translate the work into Türkiye Turkish.

Our study consists of introduction, three chapters and conclusion. In the first part of our study, what logic is, its history, Said Pasha's life, the definition of logic and his contributions to the history of Turkish thought are discussed. In the second part, the work called *Hulâsa-i Mantık* has been evaluated. In the third chapter, *Hulâsa-i Man-tık*, which was latinized by Kudret Büyükçoşkun, was translated into Türkiye Turkish.

Keywords: Said Pasha, *Hulâsa-i Mantık*, Said Pasha and Logic, *Hulâsa-i Man-tık* and Türkiye Turkish, contemporary Turkish thought

ÖNSÖZ

Mantık, zihni hataya düşmekten koruyan ve insana doğru düşünmenin kurallarını veren ilimdir. Mantığı ilk defa sistemli olarak inceleyip bu alana dair **Kategoriler, Önermeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler, Sofistik Deliller, Retorik ve Poetik** olarak toplamda sekiz kitabı kaleme alan Aristoteles (M.Ö. 384-322) mantığın kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Aristoteles'in mantığa dair olarak yazmış olduğu **Organon** isimli külliyat dünyanın çeşitli dillerine çevrildiği gibi eser üzerine birçok çalışma da gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında İslam dünyasına mantık ilminin girişinin Aristoteles'in "**Organon**" adlı eserinin çevrilmesiyle başladığı söylenir.

İslam'ın doğru bilgiye, doğru düşünceye önem vermesi ve mantığın kullanmış olduğu yöntemler vb. birçok sebeple mantık İslam dünyasında da ilgi gören ve üzerine çalışmalar yapılan ilimler arasında yerini almıştır. Bu ilimle meşgul olup eser veren âlimlerden birisi de Said Paşa olmuştur. Bu çalışmada Said Paşa'nın **Hulâsa-i Mantık** eseri Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve onun görüşleri bu eser çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde mantığın ne olduğu, tarihçesi, Said Paşa'nın hayatı, mantık tanımı ve onun Türk düşünce tarihine katkıları ele alınmıştır. İkinci bölümde **Hulâsa-i Mantık** adlı eserin değerlendirilmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise Kudret Büyükcoşkun tarafından latinize edilmiş olan **Hulâsa-i Mantık**'in Türkiye Türkçesine çevirisi yapılmıştır.

Bu tezin yazımı aşamasında gösterdiği ilgi ve alakasından dolayı tez danışmanlığını yapan Prof. Dr. Aytekin Özel'e, eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve ayrıca her zaman yanımda olan sevgili eşim Aykut Durmaz'a çok teşekkür ederim.

Nazmiye DİNDAR

BURSA 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	iii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

A. MANTIK NEDİR?	4
B. MANTIĞIN TARİHÇESİ	10
C. SAİD PAŞA	12
1. Hayatı	12
2. Başlıca Eserleri.....	14
3. Said Paşa'ya Göre Mantığın Tanımı ve Kapsamı	15
4. Said Paşa'nın Mantık Alanında Türk Düşünce Tarihine Katkıları	17

İKİNCİ BÖLÜM

A. HULÂSA-İ MANTIK'IN DEĞERLENDİRİLMESİ	21
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A. HULÂSA-İ MANTIK'IN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ	39
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	85

KISALTMALAR

a.g.e.	:	adı geçen eser
a.g.m.	:	adı geçen makale
bkz.	:	bakınız
bs.	:	baskı
C.	:	cilt
çev.	:	çeviren
DEU	:	Dokuz Eylül Üniversitesi
AÜİF	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
SDÜİF	:	Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİA	:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	:	editör
fak.	:	fakülte
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
m.ö	:	milattan önce
nşr.	:	neşreden
S	:	sayı
s.	:	sayfa
ss.	:	sayfalar arası
şrh.	:	şerh eden
trc.	:	tercüme eden

thk.	:	tahkîk
üniv.	:	üniversite
ö.	:	ölüm
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve diğerleri
vs.	:	vesaire
yy.	:	yüzyıl

GİRİŞ

Mantık, Arapça “n,t,k” kökünden gelir. Konuşmak, söylemek, dile getirmek” anlamlarına gelen mantık, doğru düşünmenin nasıl olacağının ölçütlerini sunar. Konuşmadan daha çok düşünme ile ilgili bir ilim dalı olan mantığa, düşünme değil de konuşma anlamına gelen bir kelimedenden hareketle isim verilmesinin nedeni, bu ilmin adının Yunancadan Arapçaya çeviri yoluyla verilmesi ve Yunancada kullanılan kelimenin hem söz hem de akıl ve düşünme anlamlarını beraberce içermesinden dolayıdır. Mantık ismi Yunancada akıl, düşünme, söz ve benzeri anlamlara gelen “logos” kavramlarından hareketle, logos’ a (akla, düşünmeye ve konuşmaya) ilişkin anlamındaki “logikos” un çevirisi olarak belirlenmiştir.¹ İslam Ansiklopedisinde verilen tanıma göre mantık şu demektir: ***Düşünme faaliyetinde zihni hatalardan koruyan, doğru düşünmenin kurallarını, ölçülerini ve yöntemlerini gösteren ilim yahut sanattır***.²

İnsanı diğer yaratılmış olan varlıklardan ayıran en önemli özelliklerinin başında akıllı olması gelir. İnsan bu özelliği sayesinde düşünebilme, akıl yürütebilme, anlayabilme, kavrayabilme, bilgiye ulaşma, bilgi üretme gibi birçok yetiye de sahip olmaktadır. Aklın en temel işlevi ise düşünebilme fonksiyonuna sahip olmasıdır. Bu fonksiyonu sayesinde insan doğru ile yanlışın ne olduğunu bilir, ikisini birbirinden ayırabilir. İnsanı düşünmeye sevk eden ise merak ve hayret güdülerini doyurabilme arzusudur. Tüm insanlar bu arzularını gerçekleştirebilmek adına bilme çabası içine girmektedirler.³ Kısacası akıl insana doğru bilgiye ulaşmak, yararlı olanı bulmak gibi pratik hayatta da insanın faydasına olacak yollara ulaşmasını sağlar.

Mantığın temelleri Sokrates (M.Ö 469-399) ve Platon (M.Ö 428-348) ile atılmış olsa da mantığa sistematik bir kimlik kazandıran kişi Aristoteles (M.Ö 384-322) olmuştur. O mantığı ilk defa sistemli olarak inceleyip ve bu alana dair ***Kategoriler, Önergeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler, Topikler, Sofistik Deliller, Retorik ve Poetik***

¹ Cafer Sadık Yaran, *Kur’ an’ dan Örneklerle Klasik ve İformel Mantık*, 1. bs., İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021, s. 23.

² İbrahim Emiroğlu, “MANTIK”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, s. 18.

³ Fatih Toktaş, *Felsefenin Kısa Tarihi*, İzmir: Berke Ofset Matbaacılık, 2015, s. 8.

olmak üzere toplamda sekiz kitap kaleme alan Aristoteles (M.Ö. 3) mantığın kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Mantığa dair yazmış olduğu bu eserlerden oluşan **Organon** isimli külliyyat dünyanın çeşitli dillerine çevrildiği gibi eser üzerine birçok çalışma da gerçekleştirilmiştir.

Düşünme faaliyetleri zihni hatalardan koruyan, doğru düşünmenin kurallarını (kavâid), ölçülerini (mi'yâr) ve yöntemlerini (tarâik) gösteren ilim yahut sanat olarak tanımlanan mantık⁴, İslam dünyasına Aristoteles'in "**Organon**" adlı eserinin çevrilmesiyle girmeye başladığı söylenir. İslam dünyasında birçok filozof, Aristoteles'in bu eserini benimseyip eser üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazmıştır. İslam filozofları arasında Aristoteles' in eserini inceleyenlerin başında Fârâbî (870-950) gelmektedir. O Aristoteles mantığını çok iyi bir şekilde kavramış ve onun fikirlerinin İslam dünyasında tanınip benimsenmesini sağlamıştır. Bu çalışmaları sonucunda "Muallim-i Evvel" olarak bilinen Aristoteles' ten sonra "Muallim-i Sâni" unvanına sahip olmuştur. Fârâbî, geleneksel mantığın mihenk taşlarından biridir.⁵ İbni Sîna (980-1037) da yine Fârâbî gibi Aristoteles mantığını inceleyen İslam filozofları arasında yerini almıştır. Fârâbî' de dağınık halde bulunan mantığı derleyip toparlaayan ve ona düzenli bir şekil veren ise İbni Sîna'dır.⁶ O aynı zamanda Porphyrios'un *İsaguci*'sine de mantık kitapları arasında yer vermiştir. İslam'ın doğru bilgiye, doğru düşünceye önem vermesi ve mantığın akıl yürütme yöntemleri gibi birçok sebep, mantığın İslam dünyasında da ilgi gören ve üzerine çalışmalar yapılan ilimler arasında yerini almasını sağlamıştır. Kindî (801-873), Fârâbî, İbn Sinâ, İbn Rüşd (1126-1198), Fahrettin Razî (1149-1209), Seyyid Şerif (1340-1413) gibi düşünürler mantığı ilmi çalışmalarının başlangıcı ve sistemlerinin temeli olarak görmüşlerdir.⁷ Bu ilimle meşgul olup eser veren âlimlerden birisi de Said Paşa olmuştur. Bu çalışmamızda Said Paşa'ya göre mantığın tanımı ve kapsamın ne olduğunu, Said Paşa'nın mantık alanında Türk düşünce tarihine sağlamış olduğu katkıları, **Hulâsa-i Mantık** adlı eserinin incelenmesi, önemi ve mahiyetini, eserin mantık metinlerinden farklılıkları ya da benzer yanlarının neler olduğunu inceleyeceğiz.

⁴ Mehmet Ulukütük, "Türkiye'de Bir Mantık Geleneğinden Söz Edilebilir mi? Tematik ve Bibliyografik Bir Soruşturma", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 19, S. 36 (2014), s.230.

⁵ Aytekin Özel, "Organon ve Mantık", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S. 14 (2008), s.156

⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Mantık Tarihi*, İstanbul: 1942, s. 82.

⁷ Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*. Ankara: Divan Yayınevi, 2012, s. 22.

Çalışmamızın birinci bölümünde ilk olarak mantığın ne olduğu konusu üzerinde duruldu. Mantığın tanımı yapılarak akıl ilkelerinin neler olduğu, mantığın incelemiş olduğu konular, gayesi ve mantığın kısaca tarihçesi açıklandı. Sonrasında Said Paşa'nın hayatından, yazmış olduğu başlıca eserlerden bahsedildi. Bu bölümün devamında Said Paşa'nın mantık tanımı ve mantığın kapsamının ne olduğu konusundaki görüşleri ile ilgili bilgi verildi. Son olarak ise Said Paşa'nın Türk düşünce tarihine katkılarının neler olduğu üzerinde duruldu.

İkinci bölümde, ***Hulâsa-i Mantık*** adlı eserin değerlendirilmesi yapıldı. Aynı zamanda bu bölümde eserin diğer mantık metinlerinden farkları ile benzer tarafları açıklandı.

Son bölümde ise Kudret BÜYÜKÇOŞKUN tarafından latinize edilmiş olan ***Hulâsa-i Mantık***'ın Türkiye Türkçesine çevirisi yapıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. MANTIK NEDİR?

Mantık (logikhe) sözcüğünün etimolojik kökeni, Eski Yunanca'daki (Eski Grekçe'deki) *logasa* dayanır. Örneğin mantık için İngilizce'de kullanılan "logic" sözcüğünün Eski Yunanca'daki köken logos kelimesidir.⁸ "Logos"un içerdiği bazı anlamlar, mantığın tanımının çeşitli şekillerde olabileceğine dair ipuçları vermektedir. "Logos; akıl, düşünme, yasa, (hem doğa hem düşünme yasası, akıl yasası), söz anlamlarını içeren yönüyle, mantığın düşünme ve söz (dil/konuşma) ile ilgisini pekiyi göstermektedir."⁹

İnsanoğlu dünyada yaşamaya başladığı andan itibaren doğru düşünebilme yeteneğine sahip olmasına rağmen bu ilmin sistemli hale getirilip kurulması çok sonraları olmuştur. İnsanın her dönemde doğru bilgiye ulaşma çabası olduğu görülür. Çünkü insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli yetilerinden birisi akıl edebiliyor oluşudur. Ama insan her zaman doğru düşünebilen ve her zaman doğru bilgiye ulaşabilen bir varlık değildir. İnsan bazen akıl yetisini doğru yönde kullanamayabilir veya düşüncelerinde hataya düşebilir. Bu yüzden kendisini doğru bilgiye ulaştıracak, geçerli akıl yürütmelerde bulunabilecek bir şeye ihtiyacı vardır ki bunu da insana sağlayabilecek olan araç mantık ilmidir. Çünkü akıl yetisinin tutarlı ve doğru kullanılması gerekir. Bu yüzden de doğru bilginin ne olduğu ve nasıl elde edilmesi gerektiği sorusu her dönemde üzerine düşünülen bir mesele olmuştur. Bu mesele üzerine düşünüp araştırmalar yapan ve mantığın kurucusu/ babası olarak kabul edilen kişi ise Aristoteles olmuştur. Aristoteles öncesi mantık çalışmaları dizgesiz olsa bile bu çalışmalar Aristoteles için bir ön hazırlık durumundadır. Bu birikimleri alan Aristoteles mantığı bir disiplin hâlinde sistemleştirerek bir bilim yaptı.

⁸ Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı Geleneksel Mantığa Giriş -I-*, Bursa: Emin Yayınları, 2019, s.19.

⁹ a.g.e., ss. 22-23.

Aristoteles mantık çalışmalarını **Organon** adlı eserinde toplayarak onu doğru düşünme aracı olarak diğer bilimlerin hizmetine sundu.¹⁰

Tarih boyunca “Mantık nedir?” sorusu sorulmuş ve bu soruya cevap aranmıştır. Mantık ilmi “kurallarına uyulduğunda zihni, düşünme ameliyesinde hatadan koruyan alet-i kanuniye”¹¹ olarak tarif edilmiştir. Bu tarife bakıldığında eğer mantığın kurallarına dikkat edilirse insan zihnini ve düşüncesini hatalardan koruduğunu, insanı doğru bilgiye sevk ettiğini görürüz. Tarifte geçen alet kelimesine de dikkat edilmelidir. Bu kelime ile mantığın bir araç olduğu da vurgulanmaktadır. Bu araç sayesinde yukarıda bahsetmiş olduğumuz doğru bilgiye, hatasız düşünmeye ulaşmak mümkün olur.

Mantık her zaman dış dünya ile yani kendisine konu olan kavramların gerçek hayatta var olup olmadıklarıyla ilgilenmez. Mantıkta geçen bu kavramların illaki dış dünyada gösterilebilir olmasına gerek yoktur. Örneğin Zümrüdü Anka kuşu, Kaf Dağı gibi kavramlar mantığın konusu olabilir fakat gerçek hayatta bunların varlığından söz edilmez.

Düşünceler, ya aklın esaslı prensiplerinde ve matematikte olduğu gibi zihnin kendi içindeki hakikatlere yahut da müspet bilimlerde olduğu gibi zihinle dış âlem arasındaki münasebetleri gösteren hakikatlere aittir. Her iki türlü düşüncenin nasıl elde edildiğini gösterme bakımından mantık “bilimlerin bilimi” dir.¹²

Mantık temelini düşünme üzerine kurmuştur. Fakat burada düşünmeden anlaşılması gereken şey öylesine bir anlam değil belirli kurallar çerçevesinde oluşturulmuş olan doğru düşünmedir. Herhangi bir akıl yürütmenin mantıksal geçerliliğini saptamak için onun her şeyden önce bir dil aracılığıyla dışa vurulmuş olması, bir argüman biçimi kazanması gerekir.¹³ Mantığın temelini düşünmeyi aldığımız zaman ve bu düşünmenin gelişi güzel bir düşünme olmadığını söylediğimizde düşüncenin belirli esaslara dayandırılması gerektiği sonucu ortaya çıkar. Mademki gelişi güzel düşünme ile doğru yolu bulmak mümkün değildir; o halde birtakım esasların bulunması gerekir. İşte bu esaslara

¹⁰ A. Kadir Çüçen, *Klasik Mantık*, 7. bs. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016, s. 51.

¹¹ Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan vd., 1. bs., Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021, s. 19.

¹² İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 14. bs., Ankara: Elis Yayınları, 2017, s. 15.

¹³ Cemal Yıldırım, *100 Soruda Mantık El Kitabı*, Ankara: Gerçek Yayınevi, 1976, s.10.

düşünmenin prensipleri veya akıl ilkeleri denir.¹⁴ Akıl ilkeleri denildiğinde üç esastan bahsedilir. Bunlar; özdeşlik, çelişmezlik, üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkeleridir. Bunlara ek olarak aslında varlık ilkesi olan yeter-sebep ilkesi de sonradan dâhil edilmiştir.

1 Özdeşlik ilkesi: Bu ilke düşüncenin kendi kendisine uygun olduğunu anlatır. Bir şeyin kendisi ile aynı olmasıdır. Mantıkta bu ilke kısaca şöyle formüle edilir: Bir şey ne ise odur. “A, A’ dır.” sembolleriyle simgeleştirilir. Bir önermenin doğruluğu kendisinin doğruluğuyla belirlenir. Bir şey zorunlu olarak kendi kendisiyle özdeştir. Örneğin; “Kitap, kitaptır.”, “Öğretmen, öğretmendir.”, “tahta, tahtadır.”¹⁵

Çelişmezlik ilkesini anlatmak için, önce, çelişkinin (tenâkuz) ne olduğunu açıklamalıyız. Esasen çelişki, önermelerle ilgili bir konudur. Bir önerme kendi içinde çelişkili olabileceği gibi başka bir önermeyle de çelişki içerisinde olabilir. Kendi içinde çelişkili olan önermeyi hem kendinin hem de kendinden başka bir şey olma durumunun bulunması diye tanımlıyoruz.¹⁶ Bir akıl yürütmede kavram sonuna kadar aynı anlamı taşımak zorundadır ve bir çıkarımda bulunabilmek için bu şarttır. Bu ilke sayesinde yeni çıkarımlar elde edilir ve aynı zamanda akıl yürütmedeki tutarlılığı da göstermektedir. Zihnin doğru ve tutarlı düşünüp çıkarım yapabilmesi için en başta uyması gereken ilke özdeşlik ilkesidir. Eğer bu ilkeye uyulmazsa çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı ilkelerinin de bir önemi kalmaz. Özdeşlik var olan bir şeyin bir ve aynı olmasıdır. Ne olduğunu tanımladıktan sonra onun başka bir şey olmadığını anlamaktır.

Özdeşlik ilkesi kullanılarak oluşturulan önermeler insanı yeni bir bilgiye ulaştırır. Çünkü bu ilke bize öznenin kendisinden bahseder ve öznenin ne olup ne olmadığını net bir şekilde açıklar. Özdeşlik ilkesi sayesinde insan doğru bilgiye ulaşmak için yapmış olduğu akıl yürütmelerinde hataya düşmez ve gerçekleri olduğu gibi görür. Aynı zamanda özdeşlik ilkesinin eşitlik ve benzerlik kavramlarından da farklı olduğu unutulmamalıdır. Özdeşlik bu iki kavramla aynı değildir. Örneğin özdeşlik ilkesine göre “A, A’ dır.” dediğimizde A, A’ ya eşit olmadığı gibi A, A’ nın benzeri de değildir.

¹⁴ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 15.

¹⁵ Çüçen, a.g.e., s. 26.

¹⁶ Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı Geleneksel Mantığa Giriş -I*, s. 63.

2 Çelişmezlik ilkesi: “A, A- olmayan değildir” şeklinde formülleştirilen çelişmezlik ilkesi, bir varlık ilkesi olarak, bir şeyin/nesnenin hem kendisi hem de kendisinin dışında başka bir şey olamayacağını ifade eder. Bu ilkeye göre bir şey, örneğin bir elma hem elma hem elma-olmayan bir şey (örneğin armut veya ayva, vb.) olamaz.¹⁷ Yani bir şeyi tanımladıktan sonra onun aynı zaman, mekân ve şartlarda kendisinden başka bir şey olmadığını kabul etmektir. Çünkü eğer “A, A’dır.” şeklinde bir ifadeyi kabul ettiğimizde “A, A- olmayandır.” asla kabul edemeyiz. Doğru düşünebilmemiz için zihnimizin çelişkiye düşmemesi gerekir. Mesela bir canlı hem insan hem de çiçek olamaz. Birini kabul ettiğimizde diğeri zorunlu olarak yanlış olur. İkisini de kabul etmek insanı çelişkiye düşürür. “Tutarlılık, mantıksal düşünmenin de ötesinde, deyim yerindeyse kafa ahlakının bir gereğidir.”¹⁸

Özdeşlik ilkesi ile bir şeyin tam olarak ne olduğunu ifade ederken çelişmezlik ilkesi ile bir şeyin ne olmadığını da öğrenmemizi sağlar. Özdeşlik ilkesinde bir şeyi açıklarken ona ‘nedir’ sorusunu sorarız ve bu soruya cevap ararız, çelişmezlik ilkesinde ise ‘ne değildir’ sorusu sorulur ve bu soruya cevap bulunmaya çalışılır.

Çelişmezlik ilkesi ile bir önerme kurulduğunda o önermede belirtilen şey dışında kalan her şey ‘ne değildir’ sorusunun cevabını oluşturur. Çelişmezlik ilkesi bir bakıma özdeşlik ilkesinin sağlamasıdır. Bu ilke ile özdeşlik ilkesi ile kurulan bir önerme doğrulanabilir.

3 Üçüncü Şıkkın İmkânsızlığı: A ile A olmayan arasında üçüncü bir ihtimal yoktur, diye ifade edebiliriz. Bu ilkeyi doğru-yanlış çiftine uygularsak bir şey ya doğrudur ya yanlıştır; üçüncü bir hal olamaz diye ifade edebiliriz. Bu ilke yalnız iki hakikat değerli mantıklar için geçerlidir. Bu ilkenin reddedilmesi ile ikiden fazla hakikat değerli mantıklar kurulmuştur.¹⁹

¹⁷ Yaran, a.g.e., s. 17.

¹⁸ Yıldırım, a.g.e., s. 12.

¹⁹ Necati Öner, *Klâsik Mantık*, Ankara: AUİF Yayınları, 1986, s. 3.

Bu ilke yukarıda belirtilen özdeşlik ve çelişmezlik ilkesinin devamı niteliğindedir. Var olan bir şey için vardır, yok olan bir şey için ise yoktur ifadesini kullanırız. Bunların dışında üçüncü bir durum söz konusu olamaz yani bir şey ikiden fazla bir değer alamaz.

İki çelişik önermenin biri doğru kabul edilirse diğeri mutlaka yanlıştır ve bu iki değer dışında üçüncü bir değer asla alamaz. Bu ilke aynı zamanda bir şeyin ya doğru ya da yanlış olduğunu kabul etmemize yardımcı olur.

Üçüncü değerın olanaksızlığı ilkesi doğru ve yanlış değerlerinin dışında değer olmadığını kesin bir biçimde ifade eder.²⁰

4 Yeter-SebeP ilkesi: Diğer üçüne Leibniz tarafından eklenen bu ilke, bir mantık ilkesi olmaktan ziyade bir varlık ilkesi olarak, “her şeyin var olmasının yeterli bir sebebi vardır” şeklinde özetlenebilirken, daha spesifik bir mantık ilkesi olarak düşünüldüğünde de “herhangi bir önermenin doğru olmasının yeterli bir dayanağı vardır” şeklinde ifade edilebilir. Yeter sebep ilkesi, bir varlık ilkesi olarak düşünüldüğünde, ‘nedensellik ilkesi’ ve ‘amaçlılık ilkesi’ denilen (her olayın bir nedeni vardır) şeklindeki bu ilkede, özellikle de nedensellik ilkesinde kendisini gösterir.²¹

Bu ilkeye göre her şeyin var olabilmesi için mutlaka bir sebebe ihtiyacı vardır. Yeter sebep ilkesi bir şeyin varlığına sebep olan kaynağın bulunması gerektiğini ifade eder ve onun kaynağının ne olduğunu gösterir. Çünkü varlık alanında bir şeyin yoktan var olmayacağını gayet açıktır.

Aynı zamanda bu ilkede sebep ararken sonuna kadar gitmemiz imkânsızdır. O yüzden bir yerde başlangıç noktasının olması gerekir. Yani yeter sebep ilkesi insana bir başlangıç noktasının olması gerektiğini de hatırlatır.

Akıl bu temel ilkeleri kullanarak düşünme fonksiyonunu gerçekleştirir. Bu dört ilke aklın zorunlu olarak uyması gereken kuralları bizlere gösterir. Bu ilkeler olmadan zihin doğru ve tutarlı düşünemez. Bu ilkelerin var olması akıl için zorunlu bir ihtiyaçtır. Her anımızda biz farkında olalım veyahut olmayalım akıl bu ilkelere dayanarak düşünür.

²⁰ Çüçen, a.g.e., s. 30.

²¹ Yaran, a.g.e., s. 21.

Klasik mantığın incelemiş olduğu konular; beş tümel, kategoriler, önermeler, kıyas, burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata olmak üzere dokuz bölümden oluşmaktadır. Mantığın bu dokuz bölümünden ilk ikisinin içerdiği konular, İslam mantıkçılarına göre, tasavvurlar (tasavvurât), diğer yedisi de tasdikler (tadikât) olarak adlandırılır. Batı literatüründe bu konulardan ilk dördüne formel (biçimsel/ sûrî), diğer beşine de informel (içeriksel/ maddi) mantık denmiştir. İslam mantıkçılarının yazdıkları kitaplarda ilk dört (formel) konu ağır basmış, bunların muhtevaları mantığın asıl konusunu teşkil etmiştir. Kıyasın uygulama alanı olan diğer beş (informel) konu ise, ilmi ve pratik hayattaki önemine rağmen, fazla işlenmemiştir.²²

Mantık, doğru ve tutarlı düşünmeyi sağlayan zihnin akıl yürütürken kullanmış olduğu akıl ilkelerini, nesneleri özelliklerini yansıtan tasavvurlar diye nitelendirdiğimiz ve düşünmemize olanak sağlayan kavramları ve onların çeşitlerini, kıyas yaparken kullandığımız önermeleri ve onların çeşitlerini, klasik mantığın temelini oluşturan kıyası, kıyasın uygulama alanı olarak kabul edilen burhanı, bir düşünceyi savunurken çelişkiye düşmek ve karşımızdaki kişiye mağlup olmamak için kullandığımız cedeli, güzel söz söyleme sanatı olarak kabul edilen hitabeti, duygularımızı ifade ederken kullanmış olduğumuz bir söz sanatı olan şiiri ve yanıltma sanatı olarak bilinen safsatayı inceleme alanı olarak ele almaktadır. Kavramları inceleyen mantığa; “kavramlar mantığı”, önermeleri ele alan mantığa; “önermeler mantığı”, akıl yürütmeleri konu edinen mantığa; “çıkarımlar mantığı” denmektedir.²³

Mantığın gayesine bakıldığında ise ortaya koymuş olduğu kanunlar dikkate alınıp uyulduğu takdirde insanı doğru yola sevk eder. Zihnin doğru ile yanlış olanı ayırt etmesini sağlar. Aynı zamanda zihni yanlış yapmaktan korur. Yani mantığın amacı, insanın doğru ve tutarlı düşünmesini sağlamak ve bu düşünme sürecinde zihnin hata yapmasını engellemektir.

Mantığın üzerinde durduğu noktalardan birisi de düşünceyi gerçekleştirirken nasıl bir yöntem izlememiz gerektiğidir. İşte bu yöntemin kurallarını ve kanunlarını bize verir. Bir akıl yürütme sırasında düşüncelerin, önermelerin birbirleri arasında tutarlı olması, çelişik bir durum olmaması gerektiğini savunur. Buradan da anlaşılmaktadır ki mantık ilmi

²² Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, ss. 30-31.

²³ Abdullah Durakoğlu, ‘vd’, *Mantık*, 1. bs., İstanbul: Vizyon Basımevi, 2021, s. 17.

belirli bir ilişki ve düzenden bahseder. Hayatımızın her alanında biz bu kurallar ve kanunları kullanarak daha etkili aynı zamanda iyi bir iletişim kurabilir, doğru ve tutarlı düşünebiliriz. Özellikle ilim ile uğraşan kişilerin ortak kurallar ve paydalar üzerinde birleşip mantıklı düşünmeyi sağlamaları gerekir ki bu ortak paydayı ve kuralları bize veren mantık ilmidir.

Bir insan mantık bilgisine sahip olduğunda doğru ve tutarlı düşünebilir aynı zamanda düşüncelerini karşısındaki kişiye açık ve anlaşılır bir dille ifade edebilme imkânına sahip olur. Mantık pratik hayatta da insana doğru akıl yürütmeleri sayesinde daha rahat iletişim kurabilmesine de imkân sağlar.

B. MANTIĞIN TARİHÇESİ

Mantık biliminin kurucusu Aristoteles'tir. Aristoteles'ten önce Elea Okulu ve Sofistler mantık biliminin kurulması için hazırlık çalışmaları yapmışlardır. Bunların münakaşalarında dikkatin mantıklı düşünme üzerine çekildiğini görüyoruz. Fakat mantığı bir disiplin olarak kurma şerefi Aristoteles'e aittir. Aristoteles, **Organon** adı altında yazdığı altı kitapta mantık konularını incelemiştir.²⁴ Aristoteles'in mantığına bakıldığında en fazla üzerinde durduğu konunun kıyas konusu olduğu göze çarpar. Aristoteles kıyası mantık ilminin temeline yerleştirir.

Mantık çalışmaları basit anlamda bile olsa ilk olarak eski Çin ve Hint uygarlığına kadar uzanır. Hintliler ve Çinliler sayıları tanımlayarak sayma ve ölçme işlemlerini geliştirmişlerdir. Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları aracılığıyla Ege ve Akdeniz kıyılarına ulaşan uygarlıklar artık kavramsal ve rasyonel düşünme ile var olanı tanımlamaya başlamışlardır. Mantıksal yapıda kavranan varlık doğru söz anlamına gelen “logos” la ifade edildi. Böylece evrende aranan düzen ve birlik düşüncesi veya ilkesi Herakleitos, Parmenides, Anaxagoras ve Demokritos'un felsefeleriyle akıl bilgisi olarak deney bilgisinden ayrıldı. Akıl bilgisi aynı zamanda “logos” un kendini doğru söz olarak açmasıyla gerçeğin bilgisi de oldu.²⁵

Daha sonrasında Sofistlerin ‘doğru bilginin ne olduğu, ölçütlerinin ne olması gerektiği’ gibi soruları sormasıyla ve doğru bilgiye karşı kuşkucu yaklaşımları ve gerçeğin

²⁴ Öner, *Klâsik Mantık*, s. 5.

²⁵ Çüçen, a.g.e., s. 44.

tek olmadığı fikrini öne sürmeleriyle birlikte mantık ilmine olan ilgi arttı ve insanlar mantık ilmine yönelmeye devam etti. Sofistlerle birlikte doğrunun tek olduğu düşüncesi sorgulanmış ve bu düşüncede sarsılmalar meydana gelmiştir. Sofistler doğru denilen şeyin göreceli olduğu fikrini savunmuşlardır.

İlk çağ felsefecilerinden olan Sokrates'in de kullanmış olduğu diyalog, alay ve doğurtma yöntemlerinin mantık ilmine katkı sağladığı görülür. Sofistlerin göreceli doğruluk anlatımına karşı çıkan Sokrates ve İslam dünyasında Eflâtun olarak tanınan öğrencisi Platon doğrunun bir ve herkes için aynı olduğunu söylediler. Böylece herkes için aynı olanı da genel kavramlar aracılığıyla düşünebileceğimizi öne sürdüler. Genel kavramlar varlığı veren idealar olarak soyut, zihinsel ve rasyoneldirler. Kavramsal düşünme ile doğruyu arayan Platon tümünden gelim akıl yürütmelerinin tümevarımdan daha kesin ve zorunlu akıl yürütmeler olduğunu öne sürdü.²⁶

İslam dünyasına baktığımızda ise mantık ilmi ile meşgul olup eser kaleme alan düşünürlerin başında Fârâbi ve İbni Sîna gelmektedir. Öncelikle söyleyelim ki, İslam Dünyasında işlenen mantık, fikir yürütmelerde kendini gösterir. Müslüman mantıkçılar mantığın işletilme biçiminin özel adını fikir yürütme olarak koymuşlardır.²⁷ Fârâbi'nin Aristoteles mantığını en iyi şekilde anlayıp İslam Dünyasına tanıttığını daha öncesinde söylemiştik. İslam Dünyasında mantık ilmi Fârâbi'nin çalışmalarıyla birlikte önemli bir yere gelmiştir. Fârâbi'nin mantık anlayışına bakıldığında Aristoteles mantığını takip ettiğini görülür.

İbni Sîna'nın da mantık anlayışında Fârâbi'yi takip ettiği görülür. Aynı zamanda İbni Sîna'nın Porphyrios'un *İsaguci* adlı eserini ayrıntılı bir şekilde ele alıp incelemiştir. İslam mantıkçıları içinde Aristotelesçi olan İbn Sîna, mantığı ilgilendiren önemli yenilikler ortaya koyan büyük bir sistemcidir. O, XI. Asrın ilk çeyreğinin en orijinal ve verimli İslam mantık tarihçisidir. İbn Sîna'ya göre mantık, “âlet-i kânûniyedir” bir fikrin doğru ve yanlışını birbirinde ayırt eden, bilinenlerden bilinmeyenleri elde etmek için kullanılan ve bütün ilimlerin daha iyi anlaşılmasına hizmet eden bir alet ilmidir. Bundan dolayı da o mantığı, “huddâmü'l- ‘ulûm (ilimlerin hizmetçisi)” şeklinde isimlendirmiştir.²⁸

²⁶ Çüçen, a.g.e., ss. 50-51.

²⁷ Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı Geleneksel Mantığa Giriş -I*, s. 26.

²⁸ Durakoğlu, ‘vd’, a.g.e., s. 32.

İbn Rüşd'ün (1126-1198) de İslam mantıkçıları arasında bulunmaktadır. O Aristoteles mantığını olduğu gibi almış ve şerh etmiştir. İbn Rüşd mantık konularını incelerken merkeze Aristoteles mantığını yerleştirmiş ve onun görüşlerini benimsemiştir. Aristoteles mantığında temelde yer alan kıyas konusu İbn Rüşd'de de aynı konumda yerini almıştır.

Mantığın dini ilimlerde kullanılmaya başlanması için çaba gösterip çalışmalar yapanların başında İbn Hazm (994-1064) ve Gazali (1058-1111) gelir. Gazali'nin İbn Sina gibi, mantığı bilginin elde edilmesindeki nesnel bir araç kabul etmesi, kavramlardan, önermelerden ve akıl yürütmelerden oluşan mantığa, doğru bilgiye ihtiyaç duyulan her yerde zorunlulukla başvurulması gerektiği anlamına gelmektedir.²⁹ Gazali mantık ilmini öğrenmenin dini ilimler için bir zorunluluk olduğunu savunmuştur. Onun bu çabalarının sonucunda mantığa karşı yapılan olumsuz yorumların büyük bir çoğunluğu tersine dönmüş ve tamamen olmasa bile mantık aleyhtarlığı yapan kişiler fikirlerini değiştirmişlerdir.

İslam dünyasında olduğu gibi Orta çağ Avrupa'sında da Aristoteles mantığının hakimiyeti, Rönesans'a kadar devam etmiştir. Onyedinci yüzyılda Bacon (ö. 1626) ve Descartes (ö. 1650), doğa bilimi araştırmaları gibi konularda Aristoteles mantığının esasını teşkil eden kıyasın yetersiz olduğunu savunarak, tümevarım gibi yeni metotların geliştirilmesine çalışmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise modern mantık yahut sembolik mantık çalışmaları başlamış ve günümüze kadar gelişimini sürdürmüştür.³⁰

Mantığın kısaca ne olduğu, konusunu ve gayesini açıklayıp tarihçesinden bahsettik. Şimdi çalışmamızın konusu olan *Hulâsa-i Mantık* adlı eserin müellifi Said Paşa'nın hayatı ve kaleme almış olduğu eserlere değinelim.

C. SAİD PAŞA

1. Hayatı

Asıl adı Mehmed Said'dir. Diyarbakır'da doğdu; birçok şair ve devlet adamı yetiştirmiş olan köklü bir aileye mensuptur. Şair, münşî ve hattat Süleyman Nazif Efendi'nin (ö. 1832) oğlu, şair İbrâhim Cehdî Efendi'nin (ö. 1789) torunu, Süleyman Nazif ile Faik Âli Ozansoy'un babasıdır. Henüz çok küçükken babasını kaybetti ve sıkıntılar içinde

²⁹ Hülya Altunya, "Mantık ve Dini İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil", *SDÜİF Dergisi*, S. 30 (2013), s. 62.

³⁰ Yaran, a.g.e., s. 33.

tahsilini tamamladıktan sonra 1849'da Diyarbakır Tahrirat Kalemi'nde memurluğa başladı. Ardından sırasıyla Vilâyet Tahrirat başkâtipliğine, mektupçu muavinliğine, vilâyet mektupçuluğuna tayin edildi. 1872'de "mülkiye paşalığı" unvanı olan mîrimîranlık rütbesiyle Ma'mûretülazîz, iki yıl sonra da Maraş mutasarrıflığına getirildi. Ayrıca Muş, Siirt ve Mardin mutasarrıflıklarında bulundu. Üçüncü defa tayin edildiği Mardin mutasarrıflığı sırasında vefat etti. Kabri Mardin'dedir. İdareci olarak dürüstlüğüyle tanınmış, görevlerindeki başarısı dolayısıyla kırk yıl kadar uzun bir süre Diyarbakır eyaletinin önde gelen bir yöneticisi olmuştur.³¹

Said Paşa'nın ailesinin Diyarbakır'da hatırı sayılır, köklü bir aile olduğu ve bu ailenin edebiyat, sanat ve devlet kademeleri olmak üzere birçok alanda önemli bireyler yetiştirdiği tarih kayıtlarına geçmiştir. Bunlardan birisi de Said Paşa olmuştur. Onun eğitim hayatı çok küçük yaşlarındayken başlamış ve ilmi alanda büyük ilerlemeler kat etmiştir.

Resmî görevleri dışında tarih, edebiyat ve matematikle uğraşan Said Paşa'nın mürettep divançesinde hakîmane manzumeler dikkati çekmekte, dinî muhtevalı şiirleri ise tevhid, münâcât ve mi'râciyyelerden meydana gelmektedir. Yaşadığı dönemde edebî temayüllerle yakından ilgilenmiş, belâgata dair olan *Mîzânü'l-edeb*'inde divan şiirinin bazı taraflarını eleştirmiş, hatta bu eleştirilerinde delil olarak divan edebiyatının Fuzûlî, Nâbî, Nef'î ve Nedîm gibi meşhur şairlerinden örnekler de vermiştir. Ali Emîrî Efendi, onun hakîmane üslûpla kaleme aldığı manzumelerini takdir ederken Fâik Reşad kendisini vasat bir şair olarak kabul eder ve şiirle fazla meşgul olmadığını, nesrinin nazmına göre daha kuvvetli sayıldığını, bu sebeple kendisine şairden çok münşî denmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir. Esasen *Mîzânü'l-edeb*'in hâtimesinde, Osmanlı ülkesinde şiir yazarların çokluğuna karşılık nesirle uğraşanların azlığı dolayısıyla nesirle meşgul olmayı tercih ettiğini söyler. Çeşitli antolojilere de alınan, "Müstakîm ol Hazret-i Allah utandırmaz seni" mısrasıyla biten muhammesi (beş dizelik bent) meşhurdur.³²

İdarecilik yaptığı uzun süre zarfında dürüstlüğü ile tanınmış bir kişi olmuştur. Diyarbakır'da görev yapmış olan Mehmet Said Paşa bu şehirdeki en önde gelen yöneticiler arasında yerini almıştır. Devlet görevlisi olmasının yanı sıra döneminde ilim ve sanat

³¹ İdris Kadioğlu, "SAİD PAŞA, Diyarbakırlı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3. bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2019, C.2, ss. 445-446

³² a.g.e., ss. 445-446

alanında da adından çokça bahsedilen birisi olmuştur. Birçok alanda kendisini yetiştirmiş olan Mehmet Said Paşa'nın devlet görevinden arta kalan zamanlarda tarih, edebiyat, matematik ve mantık gibi alanlarında çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Bu alanlarda eserler kaleme almış, çeviri ve telif eserler yazmıştır. Onun çok yönlü bir âlim olduğu tartışmasız bir gerçektir. Yaşadığı dönemdeki âlim sınıfı içerisinde Said Paşa'nın ismini bilmeyen neredeyse yok denecek kadar azdır. Kendisini çalışma yaptığı alanlarda insanlara kabul ettirmiştir. Ama onun daha çok kendisini edebiyat alanındaki yapmış olduğu çalışmalarla gösterdiği bilinmektedir.

2. Başlıca Eserleri

1. Dîvançe-i Eş'âr (Diyarbakır 1288). Birkaç yazma nüshasına dayanarak Kenan Erdoğan tarafından yayımlanmıştır (Diyarbakırlı Saîd Paşa Divânı, Manisa 2004).

2. İlm-i Hesâb (İstanbul 1288).

3. Tabsıratü'l-insân (İstanbul 1289, 2. bs. 1307). Bazı ahlâkî konuları içeren eseri Eren Yavuz yeni harflerle yayımlamıştır (İnsana Tutulan Ayna, İstanbul 2015).

4. Diyarbakır Tarihi (1302/1885 tarihli Diyarbakır Salnâmesi'nin ikinci kısmıdır).

5. Mir'âtü'l-iber (Mufasssal Târîh-i Umumî, I-IX, İstanbul 1304-1306). Yaratılıştan başlayan genel bir tarih kitabıdır.

6. Mîzânü'l-edeb (İstanbul 1305). İçerik ve düzen bakımından klasik bir belâgat kitabı olmakla beraber değerlendirmeler ve çeşitli konularda verilen örnekler açısından devrinin bakış açısını yansıtmaktadır. Daha sonraki yıllarda konuyla ilgili bazı eserlere de örnek olan kitap üzerine Mahmut Fidancı (Sa'id Paşa: Mîzânü'l-Edeb, 1986, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Saliha Aydoğan tarafından birer yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış (Said Paşa Mizanü'l-edeb İnceleme-Metin-Dizin, Ankara 2007, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), bu son çalışma yayımlanmıştır (İstanbul 2009).

7. Hulâsa-i Mantık (İstanbul 1310, 1315).

8. Mir'ât-ı Sıhhat (Diyarbakır 1287). Antonin Bassou'dan Mehmed Zeki ile birlikte yaptığı bir çeviridir.

9. Nuhbetü'l-emsâl (İstanbul 1289). Ahmed b. Muhammed el-Meydânî'nin Arapça darbımeselleri derlediği Mecma'u'l-emşâl adlı eserinden yapılmış seçmelerin tercüme ve şerhidir.

10. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi. Gazneliler devri şairlerinden Ebü'l-Feth el-Büstî'nin 'Unvânü'l-ḥikem'inden ilk kırk beş beyitlik kısmın nazmen tercümesidir. Süleyman Nazif'in bir mukaddimeyle birlikte Mahfil dergisinde yayımladığı tercümeyi (sy. XXVI [İstanbul 1340], s. 31-32; sy. XXVII [İstanbul 1341], s. 53-54) Mehmet Atalay, Arapça metniyle birlikte yeni harflerle neşretmiştir (bk. bibl.).

11. Kasîde-i Bürde Tahmîsi. Bûsîrî'nin meşhur kasidesi üzerine yapılan bu tahmîsi Vesile Albayrak Sak neşretmiştir.³³

3. Said Paşa'ya Göre Mantığın Tanımı ve Kapsamı

Mantık doğru ile yanlış ayırt etmemizi sağlar, zihnimizi yanlışla düşmekten korur, sağlam deliller göstermemiz için yöntemler sunar. Sadece bu saymış olduklarımıza bakınca bile mantığın hayatımızdaki yeri ve önemi tartışılmayacak kadar açıktır. Bunu en iyi şekilde kavrayan, İslam düşünce tarihine yön vermiş, çoğu ilimde söz sahibi olmuş âlimlerimiz mantık ile de yakından ilgilenmiş bu alanda hatırı sayılır bir yere sahip olmuş ve pek çok eser kaleme almışlardır. Bu eserler asırlarca medreselerimizde ve okullarımızda okutulmuş, şerhleri yapılmış ve birçok telif eserler yazılmıştır.

İslam dünyasında ilk defa mantık çalışmalarının Aristoteles'in eserlerinin tercüme edilmeye başlanması ile olduğunu söyleyebiliriz. Muallim-i Sani olarak bilinen Fârabi, Aristoteles'in fikirlerini en iyi şekilde açıklayan âlim olarak İslam dünyasında tanınmıştır. İbni Sîna, Fârabi gibi mantık ilmi ile uğraşan âlimler arasında yerini almıştır. O da Aristoteles mantığını inceleyip onun görüşlerini savunmuştur. Farabi'de dağınık şekilde bulunan mantık İbni Sina tarafından toplanmış ve düzenli bir şekil anlatılmıştır. İslam mantıkçıları arasında bulunan İbn Rüşd ise Aristoteles'i Batı'ya tanıtan ilk filozoftur. Mantık ile meşgul olan alimlerden olan Kindi Aristoteles mantığını, *İsagoci*'yi dışarıda bırakıp sekiz kitap olarak inceleyen Müslüman mantıkçıdır. Bunların yanında mantık üzerine çalışmalar yapan Fahreddin Râzi, Seyid Şerif gibi pek çok âlimin ismini sayabiliriz.

³³ Kadioğlu, a.g.e., ss. 445-446

Mantık alanına dair ilk çeviri çalışmaları ise sekizinci yüzyıldan itibaren başlamıştır. Bu çeviri çalışmalarının ardından mantık ilmi geniş bir coğrafyaya yayıldı. Tanzimat'tan sonra eski anlayış çerçevesinde yazılmış olan mantık kitapları tercüme ve şerh ile telif eserler olarak iki gruba ayrılır. Telif eserle arasında Said Paşa'nın *Hulâsa-i Mantık* adlı eseri de vardır. Bu eser medreselerde ve okullarda mantık derslerinde kitap olarak okutulabilecek bir özelliğe sahiptir. Said paşa bu eserinde mantığı kısa ama öz ve anlaşılır şekilde anlatmıştır.

Mantığın biri teorik diğeri de pratik olmak üzere iki yönü vardır. Teorik olarak ele alındığında 'mantıklı düşünme' dediğimiz düşünme biçimini tespit etmektir. Bu yönüyle ilim olma özelliği taşımaktadır. Pratik yönüne baktığımızda ise mantığın uygulanmasını ifade eder. Yani mantığın pratik yönü, akıl yürütmelerde kullanabileceğimiz ve doğru bilgiye götürecek kuralları ortaya koymakta, metotlarını bize göstermektedir. Bu tarafıyla da sanat olma özelliği taşımaktadır.

Mantık insanın hataya düşme ihtimalinin bulunduğu bütün hallerde akli doğru düşünmeye doğru sevk edecek imkâna sahiptir. İnsanın akıl yürütme ile ulaşabileceği bilgileri ortaya çıkarmada yardımcı olabilecek yöntem ve kuralları mantık ilmi bünyesinde barındırır. Bilinenlerden bilinmeyene ulaşırken bir kanuna veya yöneme ihtiyaç duyulmaktadır. Müellif ihtiyaç duyulan bu kanun ve yöntemin mantık ilmi olduğunu ifade eder. Said Paşa mantık ilmini "ilmi mantık bir âlemdir ki, ona ri'âyet zihni hatâdan hıfz eder"³⁴ diye tanımlamaktadır. Bu tanımından da anlaşılmaktadır ki ona göre mantık akli hatadan koruyan bir araçtır. Mantık ilmi kurallarına uyulduğunda insan zihnini hataya düşmekten korumakta ve onun doğru düşünebilmesi için gerekli olan yöntemi kendisine sunmaktadır. Mantık Said Paşa'nın tanımında da geçtiği üzere insanın akıl yürütmelerinde kullanacağı bir alet ilmidir.

Müellifimiz kendisinden önceki âlimlerin yaptığı gibi mantığı hem ilim hem de araç olarak ele almıştır. O ilmin tanımını "ilm bir şeyin 'aklda hâsıl olan sûretidir ki, o şeyi bilmekten 'ibârettir. 'İlm tasavvur ve tasdîke taksîm olunur." şeklinde yapar. Yani ilim tasavvur ve tasdikten meydana gelmektedir. İlmin tanımını yaparken aynı zamanda tasavvur ve tasdik ne olduğunu da açıklamaktadır. Said Paşa tasavvur ve tasdik

³⁴ Said Paşa, *Mantık Metinleri I*, ed. Kudret Büyükcoşkun, İstanbul: İşaret Yayınları, s. 63.

kavramlarını ise “Tasdîk ve tasavvurun her birisi ya bedîhî yâhut nazârî olur.”³⁵ diye açıklamaktadır.

Said Paşa eserinde “Mantığın mevzuu ma’lûmât ve gâyesi efkârın hatadan selâmetidir.”³⁶ cümlesine yer verir. Bu cümleden anlaşılacağı üzerine ona göre mantığın konusunu ‘bilinen şeyler’ amacının ise ‘fikirleri hatadan korumak’tır. Bundan dolayı da mantık ilmini bir araç olarak tanımlar ve bu ilme uyulduğunda zihnin hatadan korunacağını belirtir. Bu tanımlamalara bakıldığında müellifin mantığı ifade ederken daha çok gayesi bakımından ele aldığı göze çarpmaktadır. Ona göre mantık insanı doğru düşünmeye sevk eden bir araçtır. İnsan bu ilmin yöntemlerini kullandığı takdirde doğru ve sağlam bilgiye ulaşabilir. Kısacası mantık zihnin hataya düşmemesi için sağlam ölçüler ve yöntemler ortaya koymaktadır.

Said Paşa mantık üzerine yazmış olduğu eserine başlarken öncelikle ilim, delalet ve lafız konularını ele alıp ne olduklarını açıklamıştır. İlim başlığı altında yukarıda bahsettiğimiz mantığın tanımını da vermiştir. Sonrasında eserini beş tümel, tanım, önermeler, delil ve kıyas konularını açıklayarak tamamlamış ve eserinde mantığı kısa ve öz bir biçimde anlatmıştır. Müellif aynı zamanda klasik mantığın konularını tasavvurat ve tasdik başlıkları altında toplamıştır. Her ne kadar konuların bazılarını ayrı başlıklar altında ele almış olsa da genel olarak bakıldığında kaleme aldığı mantık eserini geleneğe sadık kalınarak oluşturulduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmamızın bundan sonraki kısmına Said Paşa’nın mantık alanında Türk düşünce tarihine yapmış olduğu katkıların ne olduğunu açıklayarak devam edeceğiz.

4. Said Paşa’nın Mantık Alanında Türk Düşünce Tarihine Katkıları

Mantığın tanımlarına bakıldığında hem bir ilim dalına isim hem de düşünme biçimi olarak karşımıza çıktığını görürüz. Düşünme tarzı olması bakımından incelendiğinde, mantığın aslında insanlığın dünyada var olduğu andan itibaren varlığını devam ettirdiğini ve insanoğlu yaşadığı sürece de var olmaya devam edeceğini söyleyebiliriz. Çünkü insan mantık ilmini öğrenmemiş olsa bile hayatının neredeyse her alanında mantıklı düşünmeye çalışır. İnsanoğlu yaratılışından itibaren mantıklı düşünmeye her dönemde önem

³⁵ a.g.e., s. 64.

³⁶ Said Paşa, a.g.e., s. 64.

vermiştir. Çünkü insana akıl verilmiştir. Onu diğer yaratılmış olanlardan ayıran en önemli özellik doğru düşünebilme yetisidir. İnsanın mantıklı düşünebildiğini söylediğimiz halde mantık ilminin sistemli bir şekilde bilim olarak kurulması çok sonralardır.

Her dönemde ayrı bir öneme sahip olan bu ilim bizim düşünce tarihimizde de önemli bir yer işgal etmiştir. Mantık ilmi birçok âlim tarafından ilgi duyulup eser yazılan bir alan olmuştur. İslam dünyasına bakıldığında ilk mantık çalışmalarının Farabi ile başladığını söylemiştik. Onun sayesinde mantık ilminin İslam dünyasında köklü bir yere sahip olmaya başladığını ve Aristoteles mantığının doğru bir şekilde anlaşıldığını ifade edebiliriz. Bu yüzden ona Aristoteles'ten sonra ikinci öğretmen anlamına gelen 'muallimi sani' adı verilmiştir. Farabi'den sonra bu ilimde önemli bir yere sahip İbni Sina gelmektedir. O mantık anlayışında tam anlamıyla Aristotelesçi olarak bilinir. Daha sonra gelen İslam mantıkçıları Farabi ve İbni Sina geleneğini takip etmişlerdir.

Türk düşüncesini geleneğe bağlı ve modern mantık olarak iki grupta inceleyebiliriz. Bunda Tanzimat öncesi ve sonrası dönem etkilidir. Tanzimat öncesi dönemde Türk düşüncesi geleneksel mantığa bağlı kalmıştır. Dini bilgilerin ağır bastığı, skolastik düşünce etrafında şekillenen bir yapıdadır. Kendi içine bağlı bir gelenekle süregelen yapı, Batı'da meydana gelen gelişmelerden habersiz kalmıştır. Türk düşüncesi, Batı'da meydana gelen yeni mantık fikirlerinden ancak Tanzimat sonrası haberdar olmuştur. Tanzimatla birlikte başlayan millileşme hareketi geleneksel mantığı medrese dışına çıkarmış, Arapça kaynakların Türkçeye çevrilmesiyle de hız kazandırmıştır. Ancak bu dönemde ikircikli bir düşünce anlayışı meydana gelerek modern mantık anlayışı olumsuz etkilenmiştir. Bu dönemde Türk düşüncesindeki modern mantık anlayışı yüzeysel olarak kalmıştır.

Bunun sebepleri arasında modern mantığın batıcılık çerçevesinde ele alınması ve buna karşı bir direncin gelişmesi söz konusudur. Bu yapının birincisi; Tanzimat öncesinin devamı kabul edilen İslami geleneğe bağlı mantıkta, Aristoteles mantığının dışına çıkılmamıştır. 18. yüzyıl sonlarına doğru Batı'daki modern matematik ve fizikteki ilerlemeler Türk düşünce yapısını etkilemiştir. Bu ikinci yapıda ise Aristoteles mantığının metodolojisini yetersiz kabul eden, mantığı bir bilimler metodolojisi olarak gören Bacon (1561-1626) görüşü taraftar bulmuştur. Bu yeni mantık anlayışında eski kapalı sisteme karşı çeşitlilik vardır. Tanzimat dönemi (1839-1922) mantık çalışmalarının ilk başlarda umumi manada temerküz ettiği alan Fârâbî-İbn Sina geleneğinin tercümeler, şerhler ve

telifler olarak devamı mahiyetindedir. Bu dönemde tercümesi ve şerhi yapılan eserleri Ebherî'nin Îsâgûcî'si, Ahdarî'nin Süllem'i ve Gelenbevî'nin Mantık'ı olarak belirtmek mümkündür. Ahdarî'nin Süllem'in Mahmud Kurayşı-zâde Nedim Efendi tarafından es-Senedü'l-Muhkem fi Tercemeti's-Süllem (es-Sened) adıyla yazılıp basılan (1900) bir şerhi vardır.³⁷

Tanzimat sonrası geniş ölçüde gelişme imkânı bulan modern matematik, Türk düşünce yapısını modern mantık çalışmalarına yöneltmiştir.

Türkiye'de son yıllarda klasik mantık çalışmaları yapan Necati Öner ve modern mantık çalışmaları yapan Teo Grünberg' in mantık alanına yön verdiği görülür.

Tanzimat dönemi âlimlerinden birisi olan Said Paşa'nın mantık alanında kaleme almış olduğu eserin adı çalışmamızı yapmış olduğumuz **Hulasa-i Mantık** adlı eserdir. Bu eser Fârâbi-İbn Sînâ geleneğinin devamı niteliğinde yazılmış olan eserlerin en önemlilerinden birisidir. Eser hacim olarak oldukça küçük olmasına rağmen müellifin mantık alanındaki düşüncelerini ve bilgilerini anlamak bakımından zengin bir içeriğe sahiptir. Mantık ilmine yazmış olduğu bu eserde konular kısa ve öz bir şekilde incelenip özetlenmiştir. Said Paşa'nın üslubu, kavramları ele alış biçimi ve mantık konularını anlatış tarzı ele alındığında mantığı öğretmek ve pedagojik amaçlar dikkate alınarak yazıldığı göze çarpmaktadır.

Said Paşa mantık ilmini 'bir şeyin akılda ortaya çıkan şeklidir ki, o şeyi bilmekten ibarettir' diye tanımlar. O ilmin tasavvur ve tasdikten meydana geldiğini söyler. Tasavvuri bilgi, bir şeyi ne ise o olarak bilmektir. O şeyin bize ne olduğunu açıklar. Herhangi bir nitelemeye ihtiyaç duyulmadan mahiyetinin bilinmesidir. Tasdiki bilgi, tasavvuri bilgi sayesinde elde ettiğimiz yeni bilgilerdir. Said Paşa mantığın konusunu malumat yani bilinen amacını ise akli yanlışla düşmekten koruyan bir araç olarak belirtir. Müellifin genel olarak mantığın tanımını yaparken amacı üzerinde durduğu göze çarpar. Genel olarak bakıldığında mantığı çok detaya inmeden özet şeklinde ele almıştır.

İlim tahsil etmek isteyen her âlimin mantık ilmi ile muhakkak bir tanışıklığı olması gerekir. Çünkü mantık insana doğru düşünme ve akli hatadan alıkoymanın kanunlarını öğretir. Devlet adamı ve çok yönlü bir âlim olan Said Paşa'nın bu ilimle ilgilenmiş ve

³⁷Mehmet Ulukütük, *Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları-7*, 1. b., Ankara: Sonçağ Akademi, Ankara, 2020, s. 35.

eser kaleme almış olması mantık ilminin sadece bir ilim tahsil etmede değil hayatın her alanında gerekli olduğunu bizlere bir kez daha göstermiştir. Bu alanda yazmış olduğu eser hacim olarak küçük olmasına karşın içerik olarak mantık öğrenmek isteyen bir kişinin eline alıp okuduğunda yeterli ve gerekli bilgileri içerdiğini söyleyebiliriz. Çalışmamızın devamında Said Paşa'nın mantık alanına katkılarına daha ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

A. HULÂSA-İ MANTIK'IN DEĞERLENDİRİLMESİ

Said Paşa'ya ait olan *Hulâsa-i Mantık* adlı eser 1315 yılında İstanbul'da bulunan Asır Matbaası'nda Rüşdiye sınıfı için Osmanlıca olarak basımı yapılmıştır. Eser 65 sayfadan oluşmaktadır. Eserin bir başka basımının da 1310 yılında yine İstanbul'da bulunan Âlem Matbaası tarafından yapılmıştır. Elimizde incelemesini yapmış olduğumuz eser, Kudret BÜYÜKCOŞKUN tarafından latinize edilmiş ve 1998 yılında İşaret yayınları tarafından Mantık Metinleri 1 olarak İstanbul'da basılan eser içerisinde 41 sayfa olarak yer almaktadır.

Said Paşa'nın Farabi ve İbni Sina geleneğini takip ettiğini daha önce söylemiştik. Bu geleneğe baktığımızda mantık konularının iki başlık altında ele alındığı görülmektedir. Bunlar tasavvurat ve tasdikat başlıklarıdır. Bu konuların incelemesi yapıldığında ise kendi içerisinde giriş ve amaç olmak üzere iki bölüme ayrıldığı görülür. Tasavvurat konusunun giriş kısmını beş tümel/külliyat-ı hamse, amacını ise tanım yani kavli şarih oluşturmaktadır. Tasdikat konusunu incelediğimizde ise giriş kısmını önermeler/kaziyye, amacını ise kıyas oluşturmaktadır. Müellif de *Hulâsa-i Mantık* adlı eserinde mantık konularını incelerken genel olarak bu sınıflandırmaya uymakla birlikte buna ek olarak mantığın bazı konularını ayrı bir başlık açarak açıklamıştır. Onun taksimatını incelediğimizde Farabi ve İbni Sina geleneğinde tasavvurat ve tasdikat olarak ayrılmış olan mantığın konuları müellif tarafından da eserinde aynı başlıkta ele alınmış olup ilim, delalet ve lafız konuları da bu iki başlıktan ayrı bir bölüm olarak onlardan önce incelemesi yapılmıştır. Tasavvurat ve tasdikat bölümlerinin sınıflandırılması ve açıklanmasına baktığımızda geleneğe uygun olduğu görülür.

İslam âlimleri tarafından tartışma konusu olmuş mantık meselelerinden birisi de mantığın felsefenin bir aleti mi yahut onun bir bölümü olup olmadığı konusudur. Düşünce tarihimize bakıldığında Eflatuncular olarak bilinen grubun mantığı felsefenin hem bir

bölümü hem de aleti olarak gördüğünü, Meşşai geleneğini takip eden âlimlerin ise mantığı alet olarak gördüğü, Stoacıların ise felsefenin bir bölümü olarak gördükleri karşımıza çıkar. İslam mantık tarihi incelendiğinde birçok düşünürün mantığı felsefenin bir bölümü olarak gördüklerine dair fikirlerle doludur. Bunun yanında ise bir kısım mantıkçıların mantığı bazen alet bazen de ilim olarak gördükleri göze çarpar. Mantığı hem bir ilim hem de alet olarak gören âlimlere İbni Sina'yı gösterebiliriz. İslam mantıkçıları arasında zamanla mantığın diğer ilimler için bir alet ilmi olduğu fikri yaygınlık kazanmış ve mantık tanımları yapılırken bu anlamına özellikle vurgu yapılmıştır. Said Paşa'da bu geleneği takip etmiş ve eserinde "ilmi mantık bir âletdir ki, ona ri'âyet zihni hatâdan hıfz eder"³⁸ cümlesi ile mantığı 'alet' olarak tanımladığını daha öncesinde söylemiştik. Müellif eserinin ilk başında ilim konusunu ele almış ve onun tasavvur ve tasdikten oluştuğunu söylemiştir. Sonrasında ise delalet kavramını anlatmaya geçmiştir.

Klasik mantık kitaplarında delâlet terimi genellikle "bir şeyin öyle bir hal ve keyfiyette olmasıdır ki onu bilmekle başka bir şeyin de bilinmesi lâzım gelir" şeklinde tarif edilir. Bu iki şeyden ilkinde dâl, ikincisine de medlûldenir.³⁹ Delalet sözlü ve sözsüz olarak iki kısma ayrılır. Sözlü ve sözsüz delaletin ise sözlü aklî delalet, sözlü tabîî delalet, sözlü vaz'î (uzlaşımsal) delalet, sözsüz aklî delalet, sözsüz tabîî delalet ve sözsüz vaz'î (uzlaşımsal) delalet olmak üzere altı çeşidi vardır. Bunlar arasından sözlü vaz'î delalet mantık ilminin ilgi alanıdır. Çünkü mantık ilmi lafızlar ile manalar arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Delaletin altı kısmı aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır.

1. *Sözlü Aklî Delalet*: İşitilen bir lafzın onu söyleyen kişiye delaleti gibi. Örneğin duvarın arkasından bir ses Ali isminde birini çağırırsa, duvarın arkasında Ali'nin bulunduğunu bilmemiz sözlü aklî delalettir.⁴⁰

2. *Sözlü Tabîî Delalet*: Ah, off, yakınmalarının bir ağrıya delaleti gibi. Burada Ah, of yakınmaları delalet eden, ağrı delalet edilen (medlûl), bu olayın gerçekleşmesi de delalettir.⁴¹

³⁸ Said Paşa, a.g.e., s.64.

³⁹ M. Naci Bolay, "Delalet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1994, C. 9, s. 119.

⁴⁰ Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı Geleneksel Mantığa Giriş -I*, s. 80.

⁴¹ a.g.e., s. 80.

3. *Sözlü Vaz'î (Uzlaşımsal) Delalet*: Sözlerin, kelimelerin veya kavramların delaleti, sözlü uzlaşımsal delalettir. Örneğin, insanlar ‘vicdan sözünün/ kavramının, kendi içlerinde doğru ahlaki davranışın yolunu gösterip bu yola uyulduğunda huzur, uyulmadığında hüznün veren bir içsel/ilahi ses olduğu konusunda kendi aralarında uzlaşmışlardır.⁴²

4. *Sözsüz Aklî Delalet*: Herhangi bir söz söylemeden, herhangi bir konuşma olmadan, insan aklının varlıklar ve olaylar arasında daha önceden bildiği neden- sonuç ilişkisine dair akıl yürüterek, nedeni gördüğünde sonucu ya da sonucu gördüğünde nedeni çıkarmasına sözsüz aklî delalet denir.⁴³ Duman görünce orada ateş bulunduğunu bilmek bu türdendir.⁴⁴

5. *Sözsüz Tabîî Delalet*: Beklemediği bir durumla karşılaşan bir insanı, sözlü bir tepki göstermese de doğal olarak yüz ifadesindeki veya buna benzer çeşitli bedensel tavırlarındaki bazı değişikliklerin onun içindeki bazı psikolojik durumlara delaletine sözsüz doğal delalet denir.⁴⁵

6. *Sözsüz Vaz'î (Uzlaşımsal) Delalet*: İnsanların, ne anlama geldiklerine dair hakkında anlaştıkları ve uzlaştıkları çeşitli şekillerin, sembollerin veya işaretlerin, herhangi bir söze gerek olmaksızın o anlamı hatıra getirip çağrıştırmasına sözsüz uzlaşımsal delalet denir.⁴⁶

Müellifimiz delaleti açıklarken “Delalet bir şeydir ki, onu anlamaktan başka bir şeyi anlamak lazım gelir.”⁴⁷ ifadesini kullanmaktadır. Bu cümleden hareketle Said Paşa delaleti, ‘bir şeyi anlamaktan başka bir şeyi anlamak gereken şey’ olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda delaleti geleneğe uygun olarak yukarıdaki açıkladığımız şekilde önce sözlü ve sözsüz olmak üzere ikiye ayırmış sonrasında bunları yine yukarıda belirttiğimiz şekilde altı kısma ayırarak tek tek açıklamıştır. Müellifimiz yine gelenekçi anlayışa uygun olarak mantık için bu altı kısımdan asıl önemli olanın sözlü vaz'î delalet olduğunu söyler. Sonrasında ise açıklamalarına delaletin türleri ile devam etmiştir. Genel olarak Said Paşa’nın delalet konusundaki açıklamalarına baktığımızda o klasik mantık kitaplarında yapılmış

⁴² Yaran, a.g.e., s. 51.

⁴³ a.g.e., s. 49.

⁴⁴ Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı Geleneksel Mantığa Giriş -I*, s. 81.

⁴⁵ Yaran, a.g.e., s. 49.

⁴⁶ a.g.e., s. 50.

⁴⁷ Said Paşa, a.g.e., s.64.

olan tanımlardan farklı bir tanımlama yapmamıştır ve geleneğe uygun olarak delalet konusunu açıklamıştır.

Lafız konusunu ayrıntılı bir şekilde ilk ele alan filozof Farabi olmuştur. O lafızlarla alakalı konuları bir anlam teorisi içerisinde ele almış ve dil ile dış dünya arasındaki irtibatı tekrardan kurmuştur. Lafızlar manaları ifade etmek için bir araç olarak kullanılmalrı sebebiyle mantık ilmi içerisinde yer almışlardır. Müellif eserinde delaleti açıkladıktan sonra lafız konusunu da ayrıntılı bir şekilde geleneğe uygun olarak ele alıp incelemiştir.

Said Paşa delalet ve lafız konularından sonra beş tümeli ele alır. Kavramların en genel olanları arasından seçilen beş tanesine “beş tümel” denilmektedir. Aristoteles’in mantığına dâhil edilen beş tümel şunlardır: **a. Cins b. Tür c. Ayırım d. Özglk (hassa) e. İlinti.**⁴⁸

Cins: Ortak benzerlikleri, nitelikleri ve özellikleri içeren kavramları kapsayan bir genel kavramdır.⁴⁹ cinsin altında ise türler sıralanmaktadır. Belirli bir kavrama ait olan türlerin hepsi cins kavramının çatısı altında bulunmaktadır. Bir kavrama cins diyebilmemiz için onun türlerinin bulunması gerekir.

Cinsler **yakın** ve **uzak cins** olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bir kavramın hemen altında yer alan kavrama yakın cins, uzağında yer alan kavrama uzak cins denir.⁵⁰

Tr: Aralarında tam-girişimcilik ilişkisi bulunan iki kavramdan, kapsamı geniş olan cinsin içinde bulunan alt gruplardan herhangi birine delalet eden tümel kavramlara tür denir.⁵¹ Yakın tür ve uzak tür olmak üzere ikiye ayrılır.

Özglk (Hassa): Türü cinsten ve diğer türlerden zorunlu olarak ayıran özelliklere özgülük veya hassa denir.⁵² Hassalar yalnızca bir türe ait özelliklerdir.

Ayırım: Her tür bağılı olduğı cinsin bazı özelliklerini taşıdığı gibi ondan farklı, yani cinsten olmayan bazı özelliklere de sahip olmasına ayırım denir.⁵³

⁴⁸ Çen, a.g.e., s. 87.

⁴⁹ a.g.e., ss. 86-87.

⁵⁰ a.g.e., s. 87.

⁵¹ Yaran, a.g.e., s. 67.

⁵² Çen, a.g.e., s. 88.

⁵³ Çen, a.g.e., s. 88.

İlinti: İlinti bir tür özelliktir; fakat bu özellik o nesneye veya türe zorunlu olarak verilmiştir.⁵⁴ Yani bir varlığın var olabilmesi için zorunlu olmayan özelliklere ilinti denir. İlintiler tekrar tekrar incelenerek onların bir kısmı özsel, bir kısmı da özsel olmayan, yani uzak/garip ilinti kabul edilmiştir.⁵⁵

Yukarıda değinmiş olduğumuz beş tümel Porphyrios ağacına uygun olarak açıklanmıştır. Said paşanın beş tümel hakkındaki görüşlerine gelecek olursak onun da eserinde beş tümeli açıklarken Porphyrios ağacını dikkate aldığı görülür. Ancak konuyu ayrıntılı bir şekilde açıklamaya başladığında Porphyrios’tan olduğu gibi alıntı yapıp nakletmediği göze çarpar. Beş tümeli açıklarken onun ağacında bazı değişiklikler yapmıştır. Mesela Porphyrios’ta olmayan zati ve arazi tümel ayrımı yapmıştır. Beş tümel konusunun ele alınması tanım konusu için bir hazırlık mesabesindedir. Bu anlamda Said Paşa önce beş tümelin neler olduğunu sıralar.⁵⁶

Müellif türü “hakikatleri muhtelif olmayan efrâdın birisinden veya çoklarından, ‘Bu nedir?’ yahût ‘Bunlar nedir?’ diye suâl vukû bulsa cevap olabilen lafz-ı küllîdir;” diye açıklar. Yani ‘Bu nedir?’ ve ‘Bunlar nelerdir?’ sorularına cevap olabilen her şey tür kavramı ile açıklanmaktadır. Cinsi ise “hakikati muhtelif olan nev’lerden suâl olursa cevap olabilen lafz-ı küllîdir;” şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre ayrımı cinsi, ortak olan şeylerden ayıran tümel lafızlar oluşturmaktadır. İlinti öz ile var olan şeydir. Hassayı ise ikiye ayırmıştır. Bunlardan ilki türünün bütün fertlerinde vardır ve sürekli değildir diğeri ise türünün yalnızca fertlerin bir kısmında bulunur.⁵⁷

Günlük hayatta kategori olarak kullandığımız aslında yüklemelerdir. Kategorilerin ise sayılamayacak kadar çok olduğu ancak Aristoteles’in kategorileri on ile sınırlandırdığı görülür. Bunlar; cevher, nicelik, nitelik, görelilik, mekân, zaman, durum, sahip olma, etki, edilgidir. Said Paşa kategorileri mantığın konusu olarak kabul etmeyip metafiziğin konusu olarak görmesinden dolayı eserinde ele almamıştır. Şimdi müellifimizin eserinde beş tümelden sonra açıklamış olduğu tarif/tanım konusunun değerlendirilmesine geçelim.

⁵⁴ a.g.e., ss. 88-89.

⁵⁵ Talha Alp, *Mantık İsagoci Tercümesi ve Mantık Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007, s. 4.

⁵⁶ Şerafettin Adsoy, “Said Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 14 (2015), s. 359.

⁵⁷ Said Paşa, a.g.e., s. 66.

Tanım konusu itibariyle bilgi, yani bir şeyin ne olduğunu veren bilgidir. Bu nedenle, tanım bir terimin ana karakterlerini ya da özelliklerini belirleyen zihinsel bir işlemdir.⁵⁸ Yani tanım bize bir kavramın tam olarak ne olduğunu ne manaya geldiğini ifade eder. Kavramların doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için tanımlarının çok iyi yapılmış olması gerekir. Böylece insan zihni hataya, yanlış düşmekten kurtulur ve akıl yürütmelerini doğru bir şekilde gerçekleştirir. Tarife kavli şârih ismi de vermişlerdir.

Mantıkta konu ile yüklem arasında var olan ilişkiyi açıklamak için terimlerin tanımlarının yapılması gerekir. Bu tanımlamanın sonucunda kavramların işlemine ve kapsamına ulaşılmaktadır. Tanımlar sayesinde bir terimin içlemi belirlenir ve içleminde bulunan özellikler ortaya konulur. Yine ‘Bu nedir?’ sorusuna cevap verebilecek olan şey de tanımdır. Bu sorunun cevabı ise bizi ya kavramın ne anlama geldiğine ya da özün ne ifade ettiğine götürür. Aslında tanım dediğimiz şey ile bir çeşit sınırlama yapılmaktadır. Yani bir kavramın anlamını belirlerken onun sınırlarını çizip işimize yarayacak olanları açıklamamıza dâhil ederiz. Aynı zamanda her tanım mantık ilminde bir önerme olarak kabul edilmektedir. Ama her önerme için bu bir tanımdır diyemeyiz. Çünkü önermelerin hepsini her durumda tanım olarak kabul etmek doğru değildir. Sadece bir kavramı ele alıp bu tanımdır da diyemeyiz. Tek başına bir kavramın tanımı ortaya koyması imkânsızdır. Çünkü tanım dediğimiz şey konusu ve yüklemi olan bir önermedir. Tanımın yapılabilmesi için bazı şartların da bulunması gerekir. Bunlar; tanımın tam olarak içine giren her şeyi içermelidir, tanım yapılırken tanımı yapılan şey açık olmayan bir şeyle yapılmamalıdır, tanım kısır döngü içerisine girmemelidir, tanımda döndürme yapılabilmelidir. Şimdi tanımın çeşitlerini kısaca açıklayalım.

Tam Özel Tanım (Hadd-ı Tam): Bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayrımı dikkate alınarak oluşturulan tanım çeşididir. Bir kavram, yakın cinsi ve yakın ayrımı ile tanımlanırsa tam özsel tanım ile tanımlanmış olur.⁵⁹ Örneğin ‘insan düşünen canlıdır’ cümlesinde olduğu gibi. Canlı olmak insanın yakın cinsi, düşünüyor olmak ise yakın ayrımıdır.

Eksik Özsel Tanım (Hadd-ı Nakıs): Bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayrımı dikkate alınarak yapılan tanımdır. Bir kavram, uzak cinsi ve yakın ayrımı ile tanımlanırsa eksik özsel

⁵⁸ a.g.e., s. 90.

⁵⁹ Durakoğlu, ‘vd’, a.g.e., s. 84.

tanım ile tanımlanmış olur.⁶⁰ Örneğin ‘insan düşünen cisimdir’ cümlesinde olduğu gibi. Cisim olmak insanın uzak cinsi, düşünüyor olmak yakın ayrımıdır.

Tam İlintisel Tanım (Resm-i Tam): Bir şeyin yakın cinsi ile hassası dikkate alınarak oluşturulmuş olan tanımdır. Bir kavram, yakın cinsi ve hassası ile tanımlanırsa tam ilintisel tanım yapılmış olur.⁶¹ Örneğin ‘insan gülen canlıdır’ cümlesinde tarif edildiği gibi. Canlı olmak insanın yakın cinsi, gülüyor olmak hassasıdır.

Eksik İlintisel Tanım (Resm-i Nakıs): Bir şeyin uzak cinsi ile ilintisi dikkate alınarak oluşturulan tanımdır. Bir kavramın uzak cinsi ve ilintileri ile yapılan tanımlar eksik ilintisel tanımlardır.⁶² Örneğin ‘insan uyuyan cisimdir’ cümlesinde tarif edildiği gibi. Cisim olmak insanın uzak cinsi, uyuyor olmak ilintisidir.

Said Paşa **Hulasa-i Mantık**’ ta tanımı/tarifi “kavl-i şârih ta’rîf demektir.”⁶³ cümlesiyle açıklar. Bu cümleden de anlaşılacağı üzerine onun eserinde tanım kavlı-i şârih ismiyle ele alınır ve o tanım için “ta’rîf” kelimesini kullanır. Tanım konusunu açıklarken hemen hemen yukarıda açıkladığımız şekilde anlatmaktadır. Müellif tanımı lafzi, tenbîhi ve hakiki olmak üzere üç bölüme ayırmıştır. Bunların ne olduğunu tek tek açıklamış ve bunlara örnekler vermiştir. O lafzi tarifi “bir lafz-ı müfredi ondan açık bir lafz ile bildirmektir.”⁶⁴ cümlesi ile açıklar. Yani sözlü tarif diye bilinen lafzi tarif sözü ondan daha açık olan bir söz ile açıklamaktır. Onun tenbîhi tarifi “bir yolda ta’rîfdir ki, muhkaddemâ tâlibin zihninde olan bir sûretin hatıra getirilmesine vesîle ola.”⁶⁵ dır. Buradan tenbîhi tarifi açıklandığı zaman insan zihninde olan bir şeklin hatırlanmasına yardımcı olan tanım olduğunu anlarız. Hakiki tanımı ise “tâlibin zâten bilmediği bir şeyi bildirecek sözdür”⁶⁶ cümlesi ile açıklar. Ona göre hakiki tanım, bilinmeyen bir şeyi bildirecek olan sözdür. O bu şekilde açıklamış olduğu hakiki tanımı ikiye ayırmaktadır. Birincisi zati tümellerle yapılan özsel (hadd) tanım, ikincisi arazi tümellerle yapılan ilintisel (resm) tanımdır. Müellif özsel ve ilintisel tanımları da ikiye ayırarak tam ve eksik olmak üzere çeşitlerini örneklerle açıklamıştır ki bu tanımları yaparken de gelenekten ayrılmamış daha önce yukarıda

⁶⁰ a.g.e., s. 85.

⁶¹ a.g.e., s. 85.

⁶² a.g.e., s. 85.

⁶³ Said Paşa, a.g.e., s. 69.

⁶⁴ a.g.e., s. 69.

⁶⁵ a.g.e., s. 70.

⁶⁶ a.g.e., s.70.

belirttiğimiz şekilde açıklamıştır. O yüzden burada tekrardan açıklamalarına yer vermeye gerek duymadan Said Paşa'nın eserinde anlatmış olduğu mantığın ikinci bölümü olan tasdikat kısmına geçelim.

Tasdikat kısmının ilk konusu olarak ise önermeleri ele almıştır. En az iki kavram, bir bağ ile birbirine bağlanıp bir yargı cümlesine dönüştüğünde, önerme meydana gelmiş olur.⁶⁷ Önermelerde biri doğru diğeri yanlış olmak üzere iki yargı bulunmaktadır. Buradan önermelerin niteliklerinin çift yönlü bir özelliğe sahip oldukları görülür. Bu yönler ise bir fikri ya doğrulamak veyahut da reddetmektir. Sonuç olarak bir hüküm bildirmekten ibarettir. Hükümden kastedilen şey ise önermede bulunan konu/özne yüklem arasında ilişki kurmak ve doğru veya yanlış bir fikre sahip olmaktır. Önerme olan cümleler hüküm bildiriyor olmaları bakımından dua, emir ve soru cümlelerinden ayrılmışlardır. Örneğin Allah'ım beni cennetine al, sen kimsin gibi cümleler anlamlıdır fakat önerme değildir. Çünkü bu cümleler hakkında doğru veya yanlış diye bir hüküm verilemez. Dolayısıyla her önermenin cümle olduğunu söylemek doğru iken her cümle önermedir demek yanlış bir ifadedir. Çünkü her cümle önerme olma özelliğine sahip değildir. Bir cümlenin önerme olduğunu söyleyebilmemiz için onun doğru veya yanlış bir hüküm bildirmesi ve aynı zamanda konu/özne, yüklem, bağ gibi önermelerin unsurlarını da içerisinde barındırıyor olması gerekmektedir.

Mantık, önermeleri ele alınırken onların içerikleriyle veya gerçek hayatta doğru veya yanlış olarak var olup olmadıklarıyla ilgilenmez. Her önermede bir konu bir bağ vardır ve cümle bilgisi, sentaks kurallarına uygundur. Bunlara uyan her kelime zorunlu olarak anlamlı kabul edilir. Fakat anlamlı olmak demek her önermenin her zaman doğru olduğu anlamına gelmez. Doğru da olabilir yanlış da. Dolayısıyla bir önerme mantık kurallarına uyuyorsa anlaşılabilir bir özelliğe sahiptir. Ama doğru da olabilir yanlışta. Önerme çeşitleri niteliği bakımından olumlu-olumsuz, yapısı ve sayısı bakımından basit-bileşik, kipli önermeleri ise gerçek-zorunlu-mümkün olarak ayrılmışlardır. Önermeler arası ilişkileri ele aldığımızda ise karşı olma, döndürme konuları karşımıza çıkmaktadır.

Said Paşa'ya baktığımızda ise önermeleri tasdikat konusu altında incelemiş ve iki bölümde ele almıştır. Birinci bölümde önerme ve çeşitlerini açıklamış ikinci bölümde ise

⁶⁷ Yaran, a.g.e., s. 73.

önermelerin hükümlerine değinmiştir. Müellif aynı zamanda önermeleri ve hükümlerini tasdikat konusuna giriş olarak görür. Müellif önermenin tanımını yaparken doğruluk ve yanlışlık ihtimali üzerinde durmakta ve önermenin bir hüküm bildirmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre önerme “mef’hûmunda sıdk ve kizbe ihtimal olan sözdür.”⁶⁸ Bu açıklamasından da anlaşılacağı üzere o önermenin yukarıda belirttiğimiz gibi iki yönünün bulunduğuna vurgu yapmaktadır. Said Paşa’da da önerme doğru veya yanlış olma ihtimali olan bir yargı belirtmektedir. Önermeyi açıklarken aynı zamanda önermenin lafza dökülmüş veya akıl edilir olduğunu belirtir. Müellif önermede bulunması gereken unsurları ise klasik mantığa uygun olarak konu, yüklem, bağ şeklinde açıklamıştır.

Önermenin sınıflandırılmasını ise yüklemli, bitişik şartlı ve ayırık şartlı şeklinde yapar. Bunları tek tek anlatmış, detaylı bir şekilde incelemesini gerçekleştirmiştir. Önce yüklemli önermeyi açıklamış ve onların unsurlarını, olumlu olumsuz olma durumlarını, özelliklerini, çeşitlerini, tümel, tikel oluşlarını ele almıştır. Şartlı önermeleri de ayrıntılı olarak incelemiştir. Şartlı önermeyi bitişik ve ayırık olarak iki başlık altında inceler. Daha sonra bitişik şartlı önermeleri kendi içerisinde gerekli ve rastlantılı olarak ikiye ayırır. Sonrasında ise ayırık şartlı önermeyi hakikiye, maniatü’l- cem ve maniatü’l- hulüvv olarak çeşitlendirir.

Said Paşa’nın diğer önerme çeşitlerine eserinde geniş bir yer ayırmasına karşılık modal (Kipli) önermeler konusuna eserinde yer vermediği göze çarpar. Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), İsmail Gelenbevi (1730-1790) gibi mantıkçılar ise modal önermelere yer verenler arasında bulunmaktadır. Önermelerin hükümleri konusunda ise önce çelişik olma durumunu ve şartlarını açıklamıştır. Müellifimiz çelişkiyi “iki kaziyye arasındaki ihtilâfa denilir ki, şu ihtilâf kaziyyenin zâtında ve bi-lâ vâsita olarak ikisinin birisi mûcibe olur ise diğeri sâlibe ve birisi sâdık olur ise diğeri kâzib olma ki ne ikisi birlikde sâdık ne de ikisi birlikde kâzib olur”⁶⁹ cümlesiyle açıklar. Yani çelişki, iki önerme arasındaki karşıtlığı gösterir. Karşıtlık ise iki önermenin birisi olumlu ise diğeri olumsuz veya birisi doğru ise diğeri yanlış olması demektir. Sonrasında ise düz ve ters döndürme konularına değinmiştir ve önermelerin düz ve ters döndürmelerinin nasıl yapıldığını örneklerle açıklamıştır. Önermeler arasında bulunan ilişkilerden altık olma, üst karşıt, alt karşıt

⁶⁸ Said Paşa, a.g.e., s. 71.

⁶⁹ a.g.e., s. 82.

konularına ise eserinde hiç yer vermediği görülür. Önergeler konusunu bitirdikten sonra kıyas konusuna geçmiştir.

Klasik mantığın ele almış olduğu en temel konulardan biri olan çıkarım, verilen önermelerden yeni bir sonuç elde etmektir. Mantığın konularından olan kavramlar önermeleri, önermeler de doğru akıl yürütme sayesinde çıkarımları oluşturur. Mantıkta geçerli bir sonuca ulaşmak için ise tümdengelim yöntemi kullanılır. Mantığın üzerinde durduğu biçimi de genel olarak tümdengelim yöntemidir.

Klasik mantığın en çok önem verdiği akıl yürütme dedüksiyondur. Dedüksiyon da zihnin bir veya birkaç hükümden hareket ederek zorunlu bir sonuca varır. Kıyas dedüksiyonun en mükemmel şekli olarak kabul edilir. Bu sebeple klasik mantık akıl yürütmede esas olarak kıyası almıştır. Asıl amaç kıyası incelemektir.⁷⁰ Kıyas verilmiş olan önermelerden zorunlu olarak yeni bir sonuç elde etme işlemidir. Kıyasta geçen önermelere öncül, bunlardan elde edilen yeni önermeye ise sonuç denilir. Kıyasta yapılan işlem asıl öncüllerle irtibatlı olarak yeni bir anlam/ sonuç elde emektir.

En basit hali ile bir kıyasta en az iki öncül ve bir sonuç olmak zorundadır. İki öncül ve bir sonuçtan elde edilen ise dolaylı bir çıkarımı oluşturmaktadır. Böyle bir çıkarımda ise üç adet hüküm meydana gelir.

Bütün insanlar ölümlüdür. (Büyük Önerme)

Mehmet insandır. (Küçük Önerme)

Mehmet de ölümlüdür. (Sonuç)

Bu önermede bulunan ilk iki hüküm öncül, son hüküm ise sonuçtur. Aynı zamanda “insan” ifadesi ise orta terim olarak ifade edilir.

Orta terim, iki kavram arasında ilişki kurmayı sağlar. Yani hükümler arasında bağlantıyı kolaylaştırır ve sonuçta büyük terimdeki hükmü küçük terime iletilmesinde yardımcı olur. Eğer orta terim bulunmazsa sebepten de bahsedilmez. Sonuç olarak ne illet ne de delil ortada kalır. Buradan hareketle kıyasta asıl önemli olanın orta terim olduğu söylemek

⁷⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 104.

yanlış olmaz. Orta terimin diğer bir özelliği ise karşılaştırma yapmayı sağlamasıdır. Orta terim kıyasta ilk iki öncülde yer alır fakat sonuçta yer almaz.

Örnekten hareketle “ölümlüdür” ifadesi ise büyük terim olmaktadır.

Büyük terim, kıyasta kaplam bakımından en büyük olan terime denmektedir. Aynı zamanda büyük terim kıyasın sonuç kısmında yüklem olma özelliğine sahiptir.

Yukarıdaki örnekte geçen “Mehmet” ifadesi ise küçük terimi oluşturmaktadır.

Küçük terim, kıyasta kaplam bakımından en az olan terime denir. Bunun yanında sonuç kısmında konu olma özelliğine de sahiptir.

Kıyasta büyük terimin bulunduğu önermeye büyük önerme, küçük terimin bulunduğu önermeye ise küçük önerme denir. Bu bilgi doğrultusunda yukarıdaki örnekte bulunan “Bütün insanlar ölümlüdür” önermesi büyük önermeyken “Mehmet insandır” önermesi küçük önerme olur. Bu iki öncülden zorunlu olarak çıkarılan yeni önerme ise sonuç olarak isimlendirilir. Yukarıdaki örnekte “Mehmet de ölümlüdür” cümlesi sonuç olmaktadır.

Kıyas önermelerin sayı ve yapılarına göre üç kısma ayrılır.

- 1 *Basit Kıyas*: İki öncülü ve bir sonucu basit önermeden oluşmuş kıyas türüdür. Aristoteles mantık çalışmalarında en çok bu tür kıyaslara ağırlık vermiştir.⁷¹ Kendi içerisinde kesin (iktirani) ve seçmeli (istisnai) kıyas diye ikiye ayrılır.
- 2 *Bileşik Kıyas*: ikiden fazla öncüle sahip kıyaslardır. ⁷² Bu kıyas çeşidi ise üç kısma ayrılır; zincirleme, hulfî, ikilem.
- 3 *Düzensiz Kıyaslar*: Daha önce verilen hiçbir kıyas türüne uymayan kıyaslardır.⁷³ Basit ve bileşik kıyasın dışında kalan, öncül düzeni farklı olan kıyaslardır. Bu kıyaslar da iki kısma ayrılır; “kısaltılmış kıyas” ve “delilli kıyas”.

Kıyasın değerine bakıldığında Aristoteles’ten itibaren başlayıp Yeni Çağ’a gelene kadar kıyasa uzun bir süre hatırı sayılır bir şekilde itibar edildiği görülür. Bu süre zarfında gerçek bilgiye ulaşmak için insanlar kıyas yöntemine güvenmişlerdir. Yeni Çağ ile

⁷¹ Çüçen, a.g.e., s. 120.

⁷² a.g.e., s. 129.

⁷³ a.g.e., s. 131.

beraber artık hem Müslüman mantıkçılar arasında hem de Avrupa’da kıyasın değeri tartışma konusu olmuş ve yavaş yavaş eski anlayıştan uzaklaşmaya başlanmıştır.

Said Paşa’ya göre de mantığın en önemli konularından birisi kıyastır. O geleneğe bağlı kalarak mantığın beş tümel aracılığıyla tanımlara ulaşıldığını ve tanımlardan da önermelerin elde edildiği, önermeler vasıtasıyla ise kıyasın meydana geldiğini savunur. Onun kıyas tanımına baktığımızda “kazâyâdan mürekkeb bir delîldir ki, şol delîl tasdik olduğu hâlde zâtî için bir netîceyi müstelzim olur.”⁷⁴ şeklinde yapar. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere kıyas önermelerden oluşan bir delildir ki, o delil doğrulandığı takdirde bir sonucu gerektirmektedir. Yani müellif kıyasın tanımlamasını, önermelerde oluşmuş bir delil olduğunu ve o delillerin kabul edildiğinde sonucun zorunlu olarak elde edildiğini ifade eder. Genel olarak mantık kitaplarında kıyasın tanımı yapıldıktan sonra bu tanımda yer alan ifadeler açıklanır ve tanımda yapılan akıl yürütmelerin üzerinde durulur. Said Paşa ise bu kısma değinmemiş ve kıyasın çeşitlerine geçmiştir. O kıyası seçmeli ve birleşmeli kıyas olmak üzere ikiye ayırır, bunları örnek vererek kısa ve öz bir şekilde açıklar. Bu açıklamalarında geleneğe bağlı kaldığını ve bir değişiklik yapmadığını söylemek gerekir. Mantık kitaplarındaki genel kabulün ilk olarak kesin kıyasların ele alınması olduğu halde Said Paşa eserinde bu şekilde yapmamıştır ve ilk önce seçmeli kıyasları açıklamıştır. Bu konuyu açıkladıktan sonra kesin kıyasın unsurlarını incelemiştir. Ardından ise kıyası oluşturan önermelerin nitelikleri hakkında bilgi vermiş ve onları ikiye bölerek konu ile ilgili gerekli olacak bilgileri aktarmıştır.

Müellife göre kıyası oluşturan önermeler yüklemli olursa “kesin yüklemli kıyas (iktiran-i hamli)” ya da kıyası oluşturan önermeler yüklemli ile şartlı önermelerden veya sadece şartlı önermelerden oluşmuşsa buna da “şartlı yüklemli kıyas (iktirani-yi şartlı)” olur. Bunları açıkladıktan sonra basit kesin kıyasın şekillerinin ve modlarının nasıl olması gerektiğinden bahseder. Eserinde ilk olarak çeşit ne demek onu açıklamış sonrasında kıyasın şeklinin ortaya çıkabilmesi için orta terimin gerekliliğinden söz eder. Aristoteles geleneğine bağlı mantıkçılar ile mütekaddimun dönemi mantıkçıların kıyası dördüncü şeklini kabul etmemelerine rağmen Said Paşa’nın kıyasın şekillerinden dördüncü şekli de açıkladığı ve bu şekli kabul ettiği görülür. Said Paşa’da kıyasın bu dört şeklinin farklı farklı oluşmasını sağlayan orta terimin varlığı olduğu görülür. İncelemiş olduğumuz

⁷⁴ Said Paşa, a.g.e., s. 90.

eserde birinci ve ikinci şekilde geçerli mod sayısı dört, üçüncü şekilde altı, dördüncü şekilde sekizdir. Aynı zamanda müellif her bir mod için örnekler vermeyi unutmamıştır. Fakat ikinci, üçüncü ve dördüncü şeklin geçerliliğini denetlemediği göze çarpmaktadır.

Eserde kıyas konusunun sonlarında kesin kıyasın çeşitlerini açıklanmıştır. Müellif kesin kıyası altı çeşit kabul etmiştir. O kesin kıyasın ilk çeşidinin iki yüklemli önermeden oluşan öncüllerden meydana geldiğini belirtir. Bu kıyasın günümüzdeki karşılığı ise “yüklemli kesin kıyastır”. Geriye kalan beş çeşidin öncüllerinden en az birinin şartlı olması ile kıyasın kurulabileceğini söyler ve örnekler vererek açıklar. Bu kıyasın ise günümüzdeki karşılığı “şartlı kesin kıyastır”.

Said Paşa kıyas konusunu genel hatlarıyla anlattıktan sonra kıyasın uygulama alanı olan beş sanat konusuna geçiş yapar.

Beş sanat İslâm mantıkçıları tarafından kıyasın uygulama alanı olarak ele alınıp incelenir. Öncüllerin içerik değerine ve kesin bilgisine göre kıyas, burhan, cedel, hitabet, şiir, muğalâta olmak üzere beş türe ayrılarak açıklanır. Bunlara mantıkta beş sanat denilir. Beş ayrı kanıt biçiminden yararlanılarak kıyasları yani akıl yürütmeleri yapmak ustalık gerektirdiğinden bunlar “beş sanat” adı ile de adlandırılır.⁷⁵

Kıyasın içerisinde yer alan öncüllerin farklı oluşlarına göre beş sanat da birbirinden farklılaşır. Öncüllerin değerlerine göre beş sanat sırasıyla burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata/safsata şeklinde sıralanır. Beş sanat içerisinde bulunanlar sağlam bilgi verme durumları bakımından farklılık içermektedirler. Beş sanat içerisinde kullanılan önermelerin sağlamlık derecelerine göre doğruluk değerleri değişir. İnsan zihni bu beş sanatı kullanarak akıl yürütmelerde bulunur. Fakat beş sanatın hepsinin doğruluk değerleri aynı olmadığı için ulaşılan sonucun doğruluk değeri de değişir. Beş sanat içerisinde yakîniyyat türü önermeler ile kurulan burhan sağlamlık derecesi en yüksek olandır. Onu meşhurât ve müsellemlât türü önermelerle kurulmuş cedel takip eder. Cedelden sonra ise makbûlât ve zannîyyat türü önermelerden oluşturulmuş hitabet gelir. Bundan sonra ise önermeleri muhayyelât türünde olan şiir takip eder. Vehmiyyât türü önermelerden oluşan safsata ise en sonda yer almaktadır. Beş sanatın vermiş olduğu bilgilerin kesin ve sağlamlık

⁷⁵ Çüçen, a.g.e., s. 137.

dereceleri birbirinden farklı olsa da burhan, cedel ve hitabetin hem ilim hem de sanat olduğu kabul edilir.

Mütekaddimün dönemi mantıkçılarına bakıldığında onların beş sanat konusunu ayrıntılı bir şekilde incelediği görülür. Mantık alanında bu dönemde yazılmış olan eserlerin son konusu beş sanat olmuş ve müellifler beş sanatı açıkladıktan sonra eserlerini tamamlamışlardır. Ardından gelen müteahhirun dönemi mantıkçılarına bakıldığında ise onların çoğunlukla çok ayrıntıya girmeden tanımlarını verip geçtikleri göze çarpar. Beş sanatın asıl Aristoteles tarafından **Organon** kitabının son beş bölümünde, *İkinci Analitikler (Burhan)*, *Topikler (Cedel)*, *Sofistik (Safsata)*, *Retorik (Hitabet)*, *Poetika (Şiir)* şeklinde yer almıştır.

Beş sanatı meydana getiren kıyasta bulunan önermelerdir. Beş sanatı birbirinden ayırabilmemiz için özellikle önermelerde bulunan bilgilerin doğruluk derecelerinin bilinmesi gerekir. Bunlar;

- 1 Yakinîyyât: Kesin bilimsel bilgi.
- 2 Meşhurât: Çoğunluğun doğru bildiği.
- 3 Makbûlât: Kendisine inanılan bir şahıstan doğru kabul edilerek alınan.
- 4 Zanniyyât: Doğru olduğu zannı galip olan.
- 5 Muhayyelat: İnsan nefsinin kendilerinden olumlu yönde etkilenip hoşnutluk duyduğu ya da olumsuz yönde etkilenip hoşnutsuz olduğu.
- 6 Vehmiyyât: Vehme dayalı yanlış.⁷⁶

Said Paşa'nın da kıyasın uygulama alanı olarak beş sanatı gördüğünü yukarıda söylemiştik. Beş sanatı anlatış şekli sistemli olmasının yanında diğer mantık kitaplarıyla hemen hemen aynı tanımlamaya sahiptir.

Klasik mantık kitaplarında yer aldığı şekliyle beş sanat başlığı altında burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata konularını işlemiştir, genel kabule uygun olarak Said Paşa'da beş sanat içerisinde bilgi değeri olarak en önemli yeri burhan konusuna vermiştir.

⁷⁶ Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, çev. Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, s.58, 60.

1. Burhan

Bilimsel kıyas, kesin bilimsel bilgiyi netice vermesi için yakînî öncüllerin bir araya getirilmesinden oluşan sanattır.⁷⁷ Beş sanat içerisinde güvenilirliği en sağlam olanın burhan olduğunu yukarıda söylemiştik. Burhan ile elde edilmiş bir bilgi üzerinde “Acaba yanlış mıdır?” gibi bir şüpheyi asla düşülmez. Çünkü zaten önermeleri doğru olduğu için akıl yürütme sonucunda ortaya çıkan bilgi de doğal olarak doğrudur. Bir kişi burhan ile elde edilen bir bilgiyi bilmemiş olsa bile o doğrudur, değişmez. Mesela “Bir sayı ya tektir ya da çifttir” örneği gibi. Kişi sayının çift ya da tek oluşunu bilmese de bu bilginin doğruluğunda ve değerinde herhangi bir değişme söz konusu değildir, bilgi kesin olarak doğrudur. Mantık insanı hataya düşmekten ve yanlış bilgiden koruyarak doğruya ulaştırdığına göre onun asıl amacı burhandır.

Said Paşa’nın eserinde de beş sanatta asıl olan burhandır ve o da burhanı açıklarken yukarıda vermiş olduğumuz tanıma uygun olarak yakiniyyat türü önermeleri tanımına dâhil eder ve müellif bunları altı sınıfa ayırır. Bunlar; evveliyat, fitriyyat, mütevatirat, müşahadat, mücerrebat, hadsiyattır. Said Paşa burhanın tanımlamasını öncüllerin doğruluk değeri bakımından kesinlik bildiren önermelerden oluştuğunu söyler. Said Paşa burhanı akla dayananlar ve tecrübe ile elde edilenler olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre eğer burhan bir sebepten sonuca gidiyorsa “akla dayanan”, sonuçtan sebebe doğru gidiyorsa “tecrübeye dayanan” olur.

2. Cedel

Cedel (diyalektik), meşhur (çoğunluğun doğru bildiği, yaygın) öncüllerden (meşhûrât-tan) te’lif edilen kıyastır.⁷⁸

Mantığın kurucusu Aristoteles, Cedeli ilk defa sistemli bir şekilde **Organon**’da yer alan *Topikler* adlı kitapta incelemiştir. O, cedeli diyalektik anlamında kullanarak olasılık içeren düşüncelere örnek göstermiştir.⁷⁹ Öncüllerini “meşhurat veya müsellamat” türü önermelerin oluşturduğu kıyas çeşididir. Cedel bu önermelerin doğruluk derecesine göre

⁷⁷ a.g.e., s.58.

⁷⁸ Ebherî, a.g.e., s. 6.

⁷⁹ Çüçen, a.g.e., s. 142.

anlam kazanır. İslam mantıkçıları cedeli bilgi türü olarak kabul etseler bile onlar için cedel hakikati ispat etmede kesin ve net bir bilgi sağlamamaktadır.

Cedel değer olarak burhan seviyesine çıkmayıp ihtimal ifade eder. İnsan cedel sayesinde muhatabına belli bir fikri kabul ettirmek için yol ve yöntemleri gösterirler. Cedel sanatı, kabul edilen bir fikre zıt bir şey söylememe çabasıdır. Yani çelişkiye düşmemeye ve yenilmemeye çalışmaktır. Cedelde soru soran ve cevap veren olmak üzere iki şahıs bulunur.

Said Paşa cedelin tanımlaması meşhurat ve müsellemaat türündeki önermelerden oluşmaktadır. Bu tanımlamasının ise yine geleneğe uygun olduğu görülür. O cedelin gayesini karşımızdaki muhatabımızı ikna etmektir anlamına gelen “cedelden murat hasm-ı ilzam ve burhanı anlamaktan ‘aciz olanı iknâ’dır.”⁸⁰ cümlesi ile açıklar.

3. Hitabet

Güzel konuşma yani hitabet, kısaca güzel söz söyleme sanatıdır. Daha genel bir tanımlama yapacak olursak hitabet, kişilerin herhangi bir konuda, karşılarında bulunan insanlara veya topluma düşündüklerini ve bildiklerini kısa, özlü, etkili ve düzgün bir ifadeyle anlatmaya denir.⁸¹ Hitabet için “retorik” kavramı da kullanılmaktadır.

Öncüllerini “zanniyyat veya makbulat” türü önermeleri oluşturur. Hitabet de kesin bilgi içeren öncüllerden oluşmadığı için kesin ve güvenilir bilgi sayılmaz. Hitabetin asıl gayesi, insanların düşüncelerini ifade ederken güzel ve etkili bir biçimde söz söyleyebilmesini sağlamaktır. Aynı zamanda hitabet, dili iyi kullanabilmektir. Hatip olan kişi dinleyicileri belirli bir konuda ikna etmek için hitabet yöntemini kullanır.

Güzel söz söyleme sanatı olan hitabette sözlerin birbirine eklenerek söylendiği görülür. Bu ifadelerin söze dökülmesi ise hatibin yeteneğine, konuya ve ürüne göre değişiklik gösterebilir.

Hitabetin üç unsuru bulunur. Hatip (konuşan kimse), hitap (üzerinde konuşulan konu) ve muhatap (dinleyici). Çeşitleri ise beşe ayrılır: siyasi, askeri, adli ve hukuki, dini, akademik hitabet.

⁸⁰ Said Paşa, a.g.e., s. 103.

⁸¹ Çüçen, a.g.e., s. 145.

Said Paşanın hitabeti açıklarken yukarıdaki ayrıntılara değinmeden daha kısa bir açıklama yaptığı görülmektedir. Ona göre hitabet “makbulat ve maznunat” türü önermelerden oluşturulur. Yine klasik mantık kitaplarındaki tanıma uygun olarak hitabetin insanları iyiliğe teşvik eden ve yönlendiren aynı zamanda kötülüklerden sakındıran ve nefret ettiren bir gayesi olduğunu söyler.

4. Şiir

Şiir; duygu, çağrışım ve izlenimlerin dizeler halinde dile getirildiği söz sanatıdır.⁸² Öncüllerini “muhayyelat” türü önermelerin oluşturur. “Poetika” olarak da bilinir. Şiir hayal gücüne dayalı bir sanattır. İnsana neşe verir ve onun bir şeyi sevmesine veyahut nefret etmesine sebep olabilir. Yani insanın duygularıyla ilgilenmektedir. Verdiği bilgiler doğru ve kesin bir bilgi içermez. Şiir sanatı ile insana bir şeyin hoş ya da kötü gelmesi sağlanır. Şiirin bilgi açısından bir değerinden bahsedemeyiz.

Said Paşa ya göre şiirin önermeleri “muhayyelat” türü önermelerdir. Onun eserinde geçen şiir insanın kalbine ya sıkıntı ya da ferahlama sağlamaktadır.⁸³

5. Mugalata / Safsata

İslam mantıkçılarına göre en önemsiz kıyas olan yanıltma sanatı olan mugalâta, “düşünme ve konuşmada yanıltma” anlamına gelmektedir. Yanıltma sanatı, beş sanatın sonuncusu olarak ele alınır. Mugalâta biçiminde kurulan kıyas ilk bakışta doğru ve düzgün bir kıyas gibi görünmesine rağmen aslında biçim veya içeriği bakımından bozuk bir kıyas yastır.⁸⁴ “Demagoji” kavramıyla da ifade edilmektedir.

Öncüllerini “vehmiyyat” türü önermelerin oluşturduğu kıyas çeşididir. Mugalata dil oyunları ile yanıltmaktır. Karşıdaki muhatabı haksız bir biçimde aldatmaktır. Bu türe mantık kitaplarında yer verilme sebebi tuzağa düşmemek içindir. Mugalata içerisinde bulunan öncüller ilk bakışta doğru gibi gözükse de gerçekte doğru değildirler. Mugalata yapılırken kıyası biçimi ve içeriği bozularak veya çarpıtılarak oluşturulur. Mugalata aslında şüpheden başka hiçbir şey içermez.

⁸² Çüçen, a.g.e., s. 148.

⁸³ Said Paşa, a.g.e., s. 104.

⁸⁴ Çüçen, a.g.e., s. 150.

Said Paşa en son mugalata konusuna değinir. Ona göre mugalata diğer sanat türlerinden farkıdır. şekil ve muhteva yönünden doğruluk ve kesinlik değeri yoktur ve kesinlikle geçersiz bir kıyastır. Said Paşa safsatadan maksadın düşmanını yanlış bilgi üzerine ikna etmek olduğunu söyler.⁸⁵

O, eserini bu konu ile sonlandırır.

⁸⁵ Said Paşa, a.g.e., s. 104.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HULÂSA-İ MANTIK'IN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ

Mekteb-i ‘Asr

Rüşdiyye Kısmı

HULÂSA-I MANTIK

Eser

Diyarbakirli merhum

Se’id Paşa

Me’ârif Nezâret-i Celîlesinin ruhsatıyla tab’ olunmuştur

Sâhib ve nâşiri

‘Asr matba’a ve kütüphanesi sahibi

K.Fâik

İstanbul

1315

BİSMİLLAHİRRAHMANİRRAHİM

BİRİNCİ KONU

Bağımsız ve kesin (b)ilimin açıklamasıdır.

İlim akılda meydana gelen biçimdir ki, onu bilmekten oluşur. İlim, tasavvur ile tasdike bölüştürülmüştür.

Tasdik tam bildiri kipindeki bağıntının⁸⁶ doğru olduğunu tam bir inanç ve güven ile bilmektir. Tasavvur ise bunun sonrasını bilmektir.⁸⁷

Tasdik ve tasavvurun her birisi ya aklın hiçbir delile ve düşünmeye ihtiyaç duyulmaksızın elde edip kabul ettiği bilgi (bedîhî)⁸⁸ ya da bilinmesi için düşünülerek kazanılmış bilgi olur.⁸⁹

Aklı teorik düşünmeye yönlendiren şeye terimin anlamını açıklayan söz/tanım/tarif (kavl-i şarih) ve bilinenden bilinmeyene ulaştıran şeye delil ve belge denir.

Tanımın bölümleri beş tümel ve malum önermelerdir ki, aşağıda sırasıyla yazılacaktır.

86 **Tam bildiri kipindeki bağıntı:** <<şöyledir>> veya <<şöyle değildir>> gayesi onu içeren sözü söyleyenin o söz üzerine söz söylememesi ve sessiz kalması doğrudur, işiten bile sözün arkasında başka bir şey var mı diye beklemeye gerek duymaz; Hasan Efendi âlimdir (ilim sahibi), Süleyman Bey korkak değildir gibi.

87 **Bildiri kipinde olup tam olmayan bağıntı,** tamamıyla bağıntıdan uzak veya eksik bağıntıyı içine alan sözdür.

Tamamıyla bağıntıdan uzak demek hiçbir türlü bağıntıyı barındırmayandır; <<insan>>, <<taş>>, <<Zeyd'in kölesi>>, <<onbeş>> gibi ki, bunların hiçbirinde bağıntı yoktur.

Eksik bağıntı bir sözde olur ki, sözü söyleyenin o söz üzerine söyleyenin susması doğru olmayıp, dinleyen dahi sözün arkasını beklemeye ihtiyaç duyar; <<cesaretli asker... >> gibi.

Bağıntı kurma manası doğru mudur yalan mıdır diye düşünmeye ihtiyaç olmayan sözdür; <<Terbiyesizlik etme!>> emri, <<Hasan ağa geldi mi?>> sorusu gibi.

Tam bildiri kipindeki bağıntıya ait olup da doğru olduğuna inanılmayan söz inanmış olmayana göre **tasavvurattan** ve inana göre **tasdikattan** sayılır.

88 **Bedîhî** düşünceye ihtiyaç olmadan bilinen şey.

89 **Nazarî** düşünerek bilinebilecek şey.

Tasavvur ve tasdikde bazen fikir hatası olabilir. Fikri hatadan kurtaracak bir kanuna ihtiyaç duyulur. Mantık ilmi şu kanunundan söz eder.

Mantığın konusu bilinen şeyler ve amacı fikirleri hatadan kurtarmaktır. Bundan dolayı <<mantık ilmi bir araçtır ki, ona uyan aklı hatadan korur>> diye tarif edilir.

İKİNCİ KONU

İşaret ve lafızlarız açıklamasıdır.

İşaret (delalet) öyle bir şeydir ki, onu anlamadan önce başka bir şeyi anlamak gerekir. Bir yerdeki <<insan ayağı izinin>> oradan bir <<insanın yürümüş olmasına>> işaret etmiş olması gibi. Birincisi <<iz>>dir ki, işaret olan ikincisi <<insan>>dır ki, işaret olunanıdır.

İşaret ya sözlü ya da sözsüz olur.

Sözlü işaret üç kısımdır.

1. Doğal İşaret: İşaret edilenden anlaşıłana tabiat/mizaç aracılığıyla bilgiyi ihtiyacıtan üreten işarettir, <<uh!>> sözünün <<göğüs ağrısına>> işareti gibi. Buna **Doğal (Tabii) Sözlü İşaret** denilir.

2. Akli İşaret: İşaret edilenden anlaşıłana akıl aracılığıyla bilgiyi ortaya koymaya gerekli olan işarettir. Duvar ardından işitilen bir <<sözün>> o sözü <<söyleyene>> işareti gibi. Buna **Akli Sözlü İşaret** denilir.

3. Uzlaşımsal İşaret: İşaret edilenden anlaşıłana hüküm/sebep aracılığıyla bilgiyi çıkarmaya gerekli olan işarettir. Bir kitabın <<ismi>> <<o kitaba>> işaret eder. Buna da uzlaşımsal işaret denilir.

Sözlü olmayan delalet dahi üç kısımdır

1. **Sözsüz doğal işaret**, <<nabzın hız üzerine hareketi>>nden <<mizacın şiddetine/huyuna>> işareti gibi.

2. **Sözsüz akli işaret**, <<sanat eseri>>nden <<her şeyi sanatlı bir şekilde yaratan Allah'ın varlığına>> işareti gibi.

3. **Sözsüz uzlaşımsal işaret**, <<işaret>>den <<işaret>> olunan şeye işaret edildiği gibi.

Mantıkta itibar edilen sadece **uzlaşımsal sözlü işarettir**.

İşaret eğer sözün manasının tamamına ise tam örtüşme (**mutabakat**) diye isimlendirilir. <<insanın>> <<konuşan hayvana>>, <<el>> sözünün <<parmaklar ucundan bileğe kadar olan parçaların hepsine>> işareti gibi.

İşaret anlamın bir kısmına ise eksik örtüşme (**tazammun**) diye isimlendirilir, <<insanın>> yalnız <<hayvana>> ya da yalnız <<konuşma>> ve <<elin>> yalnız <<parmaklara>> veya yalnız <<avuca>> işareti gibi.

İşaret akılda sözün anlamından başka bir şeyle ilgili olursa gerektirim (**iltizam**) denir. <<şarabın>> <<sarhoşluğa>> ve <<buzun>> <<soğuğa>> işareti gibi.

Sözün parçası anlamın parçasına işaret etmezse o söze **basit (müfred)** denilir, <<<Hasan>>, <<ağaç>>, <<insan>> gibi.

Sözün parçası anlamın parçasına işaret eder ise **bileşik (mürekkebi)** diye isimlendirilir. <<Uzun Hasan>> <<armut ağacı>> <<konuşan hayvan>> gibi.

Bileşik sözlerden birisi kişiye veya bir şeye isim olur ise o söz **basit (müfred)** sayılır. <<Abdullah>> <<Diyarbakır>> gibi.

Basit söz ya tikel ya da tümel olur.

Tekil söz, bireylerin beyinde ortak olarak anlaşılamayan sözdür. <<Zeyd>> gibi; zira Zeyd denildiği vakit insanın ondan başka ferdi aklına gelmez.

Tümel söz, bireylerin beyinde ortak olarak anlaşılan sözdür. <<insan>> gibi; zira insan denildiği vakit insan bireylerinin hepsi akla gelir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Tasavvurât açıklamasıdır.

Birinci Konu

Beş Tümelin açıklamasıdır.

Beş tümel (Külliyat-ı hams): Tür, cins, ayırım, özel ilinti, genel ilintidir. Tümel, özgülük (zâti) ve bizati yani öze uygun olmayan olarak ifade edebileceğimiz ilintisel kısımlarına bölünmüş olduğundan beş tümelin içine aldığı bölümlerden tür, cins, ayırım, özsel ve özel ilinti ve genel ilinti ilintiseldir.

Özsel bir tümel lafızdır ki, bireylerin aslına kıyas edilse aslından dışta olamaz. Bu da ferdi ona has olana ya kendisi veya az bir kısmını veya cinsi yanında birini diğerlerinden ayırmaya uygun olur.

Şu üç bölümün birincisi tür, ikincisi cins, üçüncüsü ayırımdır.

Tür, hakikatleri çeşitli olmayan bireyin birisinden veya çoklarından, <<Bu nedir?>> yahut <<Bunlar nedir?>> diye soru ortaya çıksa cevap olan tümel lafızdır; <<insan>> gibi.

Örneğin, Zeyd'den soru sorulduğunda <<Zeyd nedir?>> denilse <<insandır>> cevabı verileceği gibi, <<Zeyd, Hasan, Hüseyin, 'Amr nedir?>> denilse yine <<insandır>> cevabı verilir.

Cins hakikatleri çeşitli olan türlerden soru sorulsa cevap olabilecek olan tümel lafızdır; <<Hayvan>>gibi.

Örneğin <<İnsan, at, koyun, kuş nedir?>> denilse <<Hayvandır>> cevabı verilir.

Ayırım (Fasıl), cinsi ortak olan şeylerden ayıran tümel lafızdır; <<konuşan>> gibi.

Mesela <<İnsan>> ya da <<Hasan, Ahmet, Ali nasıl şeydir>> denilse <<konuşandır>> cevabı verilir.

Özsellerin bölümlerinden yukarıda söylenilen tür, hakiki türdür. İşte bu hakiki tür içinde varlık olan tümellerin her birisi bir benzetmedir.

Mesela <<insan>> bir hakiki tür iken sınıflarından <<zenci> ve <<Rûmî>> gibi var olan tümellerin her birisi bir benzer türdür.

Hem kendi gerçeğine hem de aksi olan cins üzerine yüklenmiş olan 3 tümele (cins, tür ve ayırım) görelî türü denilir.

Mesela <<hayvana>> ve <<cins>> hakiki türe oranla birer cins olduğu halde <<Hayvan ve ağaç nedir?>> diye sorulunca <<Büyüyen/üreyen cisimdir>> cevabı verileceğinden bu takdirce birer görelî tür olurlar. Görelî denilmesi üzerindeki cinse görelîlik kattığı içindir.

<<insan, hayvan, büyüyen/üreyen cisim, töz>> derecesinde <<insan>> hakiki tür ve aşağı tür olup, insandan töze kadar her derece üzerine kıyasla görelîlik türüdür.

Türde adı geçen basamaklar ortaya çıktığı benzer cinste dahi birçok mertebe geçerlidir ki, aşağıdan yukarıya doğru birinci derecede bulunan cins, yakın cins ve ondan yukarı derecede bulunan cins, uzak cinstir.

Mesela <<insana>> oranla, <<hayvan>> yakın cins ve <<büyüyen/üreyen cisim>> ya da <<heyula>> veya <<töz>> uzak cinstir.

<<Hayvana>> aşağı cins ve <<töze>> yukarı cins dahi bırakılmıştır. Ve <<hayvana>> kıyasla <<büyüyen/üreyen cisim>> ve yakın cins ya da <<heyula>> veya <<töz>> uzak cins olarak kabul görür. Yakından bir derece yukarıda bulunan cinse aracılık eden/ortasında olan (mutavassıt) denilir. Bundan dolayı iki niteliğin çeşitliliği sorulunca verilecek cevap o niteliklerden başka başka soruda dahi cevap olabilir ise yakın cins, olmaz ise uzak cins olur.

Mesela <<İnsan ve arslan nedir?>> denilince <<Hayvandır>> denileceği gibi, sadece <<İnsan nedir?>> ya da sadece <<Aslan nedir?>> denilse yine <<Hayvandır>> diye cevap verilir.

Fakat mesela <<insan>> ile <<altın>>dan soru sorulsa <<Hayvandır>> cevabı verilemeyip <<cisimdir>> denilir. Zira birinci örnekteki <<hayvan>>, <<insan>> ile <<arslan>> arasında ortak parça olup <<insanın>> ve <<arslanın>> yakın cinsi ve ikinci örnekteki <<cism>>, <<insan>> ile <<altın>> arasında ortak parça olmakla <<insanın>> uzak cinsi ve <altının> yakın cinsidir.

Ayırım da yakın ayırım veya uzak ayırım olur.

<<İnsana>> kıyasla <<konuşan>> yakın ayırımdır. Zira insana has ortak özellikleri ortak cinsi olan diğer hayvanlardan ayırır.

Böylece <<insana>> kıyasla <<hassas>> uzak ayırım ve hayvana kıyasla yakın ayırımdır. Zira <<hayvan>> <<ağaç>> ve <bitki> gibi büyüyen/üreyen ortak cinslerinden ayırır.

İlinti öz ile var olan şeydir.

Mesela, <<şeker>> özdür, şekerdeki <<tatlılık>> ilintidir (öz ile var olan şeydir), <<gül>> özdür ki, güldeki <<kırmızılık>> ilintidir (öz ile var olan şeydir).

Genel ilinti hakikatlerden bir hakikate özel ise özel ilinti ve çeşitli hakikatleri kapsar ise ilinti olarak adlandırılır.

Özel ilinti(hassa) ikidir: birisine ayrılmayan ilinti, diğerine ayrılabilen ilinti denilir.

Ayrılmayan ilinti türünün bütün fertlerinden ayrılamayan ilintidir, <<insana>> nisbetle <<potansiyel olarak gülmek>> gibi.

Ayrılabilen ilinti türünün bazı fertlerine ait adı geçen fertten ayrılabilen ilintidir, <<insana>> kıyasla <<eylem olarak gülmek>> gibi.

Genel ilinti de ikidir: birisine ayrılmayan ilinti diğerine ayrılabilen ilinti denilir.

Ayrılmayan ilinti birçok hakikatlerin fertlerinden ayrılamayan ilintidir, <<hayvana>> kıyasla <<potansiyel olarak yürümek>> gibi.

Ayrılabilen ilinti adı geçen hakikatlerin fertlerden ayrılabilen ilintidir, <<hayvana>> kıyasla <potansiyel olarak yürümek> gibi.

Saygınlık nedeniyle beş tûmelin bazıları, bazen hepsi bir yerde toplanabilir.

Mesela <<yürümek>> kavramı hayvan için özel ilinti ise insan için genel ilintidir.

Ve <<renkli>> kavramı <<siyah>> ve <<beyaz>> için ortak parça olduğundan cins; <<renklerin nitelikleri>> ise <<yükümlü olan şey>> ile <<parlak şey>> arasında ortak parça olmakla <<durmak>> için tür, <<yoğunluk>>u <<güzel>>den ayrıldığı yönle <<yoğunluk>> için ayırım, <<cisim>>in niteliğinden ayrı olup <<cisim>> den sayılı olan <<güzel>>e sadık olmadığına dair <<cism>> için özel ilinti, <<hayvan>>ın niteliğinden olan <<büyümek/üremek, hassas olmak, kendi iradesiyle hareket eden>> maksadından hariç ve cansız cisimlere bağlı olduğundan <<hayvan>> için genel ilintidir.

İkinci Konu

Tanımın/Tarîfin açıklanmasıdır.

Tanım (kavl-i şarih) ta'rif demektir. Ta'rif 3 kısımdır: 1. Sözlü (lafzî), 2. Uyarım (Tenbîhî), 3. Gerçek (Hakiki).

Sözlü (lafzî) ta'rif, tek olan sözü ondan açık bir söz ile bildirmektir. Kahramanı aslan ile yorumlamak gibi. Bu tarif sözlük ehliendir.

Uyarım (Tenbîhi) ta'rif bir yolda etraflıca açıklamaktır ki, bundan önce isteyen zihninde olan bir şeklin hatıra getirilmesine yardımcı olur.

Bir kimsenin şeklini görüp bilmiş olan bir kişi zaman geçtikçe unutsa o kişiye o kimsenin şeklini bildiren <<esmer yüzlü, siyah gözlü, iri>> kabilinden sözlerin söylenmesi gibi.

Gerçek (Hakiki) ta'rif talep edenin zaten bilmediği bir şeyi bildiren sözdür ki, tanım (kavl-i şarih) bu tariftten ibarettir.

Gerçek ta'rif iki kısımdır: Birisi özsel (hadd) diğeri ilintisel (resm).

Özsel tanım iki bölümdür: Tam özsel tanım diğeri eksik özsel tanımdır.

Tam özsel tanım bilinmeyen bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayırımının birleşmesinden oluşan söz ile yapılan tariftir. <<insanı>> <<konuşan hayvan>> ile tanımlamak gibi.

Eksik özsel tanım bilinmeyen bir şeyin uzak cins ile yakın ayırımının birleşmesinden oluşan söz ile yapılan tariftir. <<İnsanı>> <<konuşan cisim>> ile tanımlamak gibi.

Özsellerin bazısı ile tanım dahi eksik tanımdır. <<İnsanı>> sadece <<konuşan>> ile tanımlamak gibi.

İlintisel de iki kısımdır: Birisi tam ilintisel tanım, diğeri eksik ilintisel tanım.

Tam İlintisel Tanım bilinmeyen bir şeyi yakın cinsi ile özgülüğünün birleşmesinden oluşan söz ile yapılan tarifidir. <<İnsanı>> <<potansiyel olarak gülücü hayvan>> diye tanımlamak gibi.

Eksik ilintisel tanım bilinmeyeni genel ilinti ve uzak cinsi ile tanımlamaktır. <<İnsanı>> <<iki ayak üzerine yürüyücü, tırnakları enli, derisi tüysüz, boyu doğru, tabiatı gereği gülücü> diye tanımlamak gibi.

Özel ilinti ile yakın ayırımdan yahut özel ilinti ile uzak ayırımdan oluşmuş sözlerle tarif de eksik ilintisel tanımdır. <<İnsanı>> <<gülen konuşan>> ve <<gülen hassas>> diye tanımlamak gibi.

Analoji ve bölme yoluyla olan tarifi gerçek olmayanlar da eksik ilintisel tanımdan sayılır: <<Görme, ileri görüşlülük/anlayış gibidir. Fakat görme güneşten ve ileri görüşlülük/anlayış akıldan alınır>> ve <<kelimenin bazısı isim ve bazısı fiil ve bazısı harftir> gibi.

İKİNCİ BÖLÜM

Tasdiklerin açıklamasıdır.

Birinci Kısım

Önergeler açıklamasıdır.

Birinci Konu

Gerçek önerme açıklamasıdır.

Önerme, anlamda doğru ve yanlış ihtimal veren sözdür.

Önerme ya lafza dökülmüş olan ya da akledilir olandır.

Lafza dökülmüş olan önerme (kaziyye-i melfûze) meydana gelenden haber veren cümledir. <<Zeyd ayaktadır>> gibi.

Akledilir önerme (Kaziyye-i ma'kule) lafza dökülmüş olan önermenin manasıdır ki, <<kendisine hükmedilen/ konu>>, <<kendisi ile hükmedilen/yüklem>> <<haberdeki eksiksiz ilişki>> dir. Sonra gelenlerin <<ikisinin arasındaki ilişkiyi>> dahi önerme içeriklerinden saymışlardır.

Mesela, <<Zeyd ayaktadır>> sözü bir önerme olmakla; <<Zeyd>> <<kendisine hükmedilen/konu>> ve <<ayaktadır>> <<kendisi ile hükmedilen/yüklem>> ve <<dir>> edatı ayakta duran Zeyd'e hükmeden <<bağ>>dır ki, <<haber verilen ilişkiyi>> haber verir.

Önermedeki <<kendisine hükmedilen/konu, kendisi ile hükmedilen/yüklem, ikisinin arasındaki ilişkiyi>> tarifle/tanımla bilineceğinden tasavvurat; (Mantık ilminin bir nesnenin zihinde kavranıp bilinmesiyle ilgili cins, nevi, fasıl, hasa, araz gibi beş küllî esâsı ve târif, had ve resim gibi amaçları içine alan bölümü) ve adı geçen ilişkinin ortaya çıkması veya olayın meydana gelmediğini gösteren <<haber verilen ilişkinin>> delille bilineceğinden tasdiktir (kabul).

Mesela, <<Zeyd ayaktadır>> önermesinde söylendiği üzere <<Zeyd>> <<kendisine hükmedilen/konu>> ve <<ayakta>> <<kendisi ile hükmedilen/yüklem>> ve ayakta durmanın Zeyd'e gerekli olması ile ve olumsuz arasındaki ilişkide <<ikisinin arasındaki ilişki>> dir. Bu ilişkinin ortaya çıkması <<nispet-i haberiyye (haber ilişkisidir)>>dir.

Önermenin iki tarafı basit/tekil olursa o önerme yüklemli, cümle olursa şartlı olarak isimlendirilir.

Yüklemlı önermenin birinci tarafına yani parçasına konu ikincisine yüklem ve şartlı önermenin birinci tarafına önbileşen ikincisine ardbileşen denir.

Yüklemlı önermenin edat ile ayrılmış olduğu halde iki tarafı basit/tekil kalır. Mesela <<Zeyd ayaktadır>> önermesinden <<dır>> çıkarılırsa <<Zeyd>> ve <<ayakta durmak>> kalır ki, her birisi basittir/tekildir.

Ve şartlı önermelerde edat ile ayrılmış olur ise iki tarafı cümle kalır. Mesela <<Eğer güneş doğar ise gündüz olur> şartlı önermesinden <<eğer>> ve <<ise>> edatları çıkarılırsa <<Güneş doğar> ve <<Gündüz olur>> cümlesi kalır!

Önermede bir şeyin ortaya çıkması varlığına kesin hüküm verilir ise olumlu önerme ve olumsuzuna karar verilir ise olumsuz önerme olur. Mesela <<Zeyd ayaktadır> önermesinde ayakta durmanın Zeyd için varlığı kesin olarak hüküm verildiğinden olumlu önerme ve <<Zeyd ayakta duran değildir>> önermesindeki olumsuzuna hüküm verildiğinde bu da olumsuz önerme olur.

İkinci Konu

Yüklemlı önermeler açıklamasıdır.

Yüklemlı önermenin üç parçasından sayılan konu (özne), ya mevzu-i zukra⁹⁰(gizli özne) ya da gerçek özne olur.

Gizli öznenin altında yer alan bütün fertler konunun özü olur. Mesela <<Her bir insan hayvandır>> önermesinde <<insan>> sözünün işaret ettiğı mana meselenin özü olup, insanın içinde olan <<Zeyd> ve <Amr> gibi fertler konunun özüdür.

Önermede esas şekliyle hükümden kasıt konunun özü ile manadan hangi birisi olur ise gerçek konu olur.

90 Zukra- <zal> in zammiyle- sözden anlaşılan manadır ki, manadan ibarettir.

Önermede hükümden amaç kanunun özü olup da konunun ismi konunun özüne dikkatlice bakmak olur ise, konunun özü başka gerçek konu (ana fikir) başka olur. <<Her insan hayvandır>> ya da <<Bazı insan hayvandır>> önermelerinde olduğu gibi.

Şu önermelerde <<konunun özü>> <<insan>> manası ve <<gerçek konu>> insan içindeki <<kendi şahsına ait>> olup, manası insanı düşünce ile altında bulunan fertler üzerine karar verildiğinde <<insanın anlamı>> olan <<konuşan hayvandır>> adı geçen fertleri iyice düşünüp bakmakla, hükümden kasıt, şu mana değildir. Bundan dolayı bundaki konu gerçek konu olmayıp konunun özü olur.

Konu tikel gerçek olduğu halde, gerçek mevzu ile konunun özü birleşir. <<Zeyd âlimdir>> ve <<insan bütündür>> gibi. Birinci örnekte <<Zeyd'in-kendine has kimlik kazanması-şahsı/kişisel>> <<mana>> ve <<âlimin manası>> ile kendisine hükmedilen gibidir. İkinci örnekte <<kendine hükmedilen>> <<insanın manası>>dır.

Yüklemlili önerme yakınlık itibariyle ikidir. Zira önermede <<yüklem konudur>> demek mümkün olur ise olumlu ve olmazsa olumsuz olur.

Örneğin <<Âlem sonradan yaratılmıştır (hadistir)>> önermesinde <<âlem>> <<konu/özne>> ve <<hadis/sonradan yaratılma>> <<yüklem>> olduğundan <<yüklem öznedir/konudur>> demek mümkündür. Fakat <<Taş insan değildir>> önermesinde taş özne/konu ve insan yüklem olduğu halde <<yüklem konudur>> demek mümkün olmaz.

Yüklemlili önermedeki konu anlamın kendisi olur ise doğal önerme olur. <<Hayvan cinstir>> ve <<insan türdür>> gibi. Şu kısım ilimlerde kullanılmış değildir.

Eğer konu/özne tekil olur ise belirli özne veya belirsiz özne olur.

Belirli fert olursa tekil önerme olur <<Zeyd kâtiptir>> gibi. Belirsiz fert tümel ile şekillendirilirse nicelikli önerme olur veya belirli önerme olarak adlandırılır. <<Her insan konuşandır>> ve <<Hiçbir insan taş değildir>> ve <<Bazı insan kâtiptir>> gibi.

<<Her bir>>, <<hiçbir>>, <<bazı>> sözleri <tümel>dır.

Özne/konu belirsiz olup da tümellerden uzak ise niceliği belirsiz önerme olur. <<İnsan zarardadır>> gibi.

Tekil önerme ile niceliği belirsiz önermenin farkı tekilde konunun tikel ve niceliği belirsiz önermede tümel olmasındadır.

Belirliler/nitelikliler dört kısımdır. 1. Tümel olumlu, 2. Tümel olumsuz, 3. Tikel olumlu, 4. Tikel olumsuz.

Yüklemlili önermede fertler konusunun hepsi üzerine olumlu ile hüküm verilirse tümel olumlu önerme olur, <<Her bir insan hayvandır>> gibi.

Zikredilen fertlerin hepsi üzerine olumsuz ile hüküm verilir ise tümel olumsuz olur. <<Hiçbir insan taş değildir>> gibi.

Bazı fertlerin üzerine olumlu ile hüküm verilirse tikel olumlu olur. <<Bazı hayvanlar insandır>> gibi.

Bazı fertlerin üzerine olumsuz ile hüküm edilirse tümel olumsuz olur. <<Bazı insan hayvan değildir>> gibi.

Söylenilen bölümlerin bir diğerine oranla düzeni söylenen üzerine olur.

Tümel olumlunun konusu/öznesi yükleme nicelik⁹¹ ya da yüklem konudan/öznedenden mutlaka yaygın ve bilindikse önerme doğru olur.

<<Her bir insan konuşandır>> ve <<Her bir insan hayvandır> gibi. İlk örneğin yüklemi olan <<konuşan>> konu/özne olan <<insana>> eşittir. Fakat ikinci örnekte <<hayvan>> insandan bilindik olduğundan farklı olan <<Her bir hayvan insandır>> önermesi doğru olmaz.

⁹¹ **Nicelik** dört unsurla sınırlıdır.

Dört unsur: eşitlik, zıtlık, tam girişimcilik, eksik girişimciliktir.

İki mana bir maddede bulunursa aralarında eşitlik olur. <İnsan> ile <konuşma> gibi.

İkisi bir maddede bulunmaz ise aralarında zıtlık olur. <<İnsan>> ile <<at>> gibi.

İkisi bir maddede bulunur da birisi başka bir maddede ayrılırsa aralarında tam girişimcilik olur. <<Hayvan>> ile <<insan>> gibi. Zira <<hayvan>> bilinen <<insan>> özel olup, insanın bir doğru olduğuna hayvan doğru olur ise de hayvanın her bir doğru olduğuna insan doğru olmaz.

İkisinin her birisi bir maddede bulunur ve başka maddelerde ayrılırsa eksik girişimcilik olur. <<insan>> ile <<beyaz>> gibi. Zira <<beyaz>> insanda bulunur ve <<zenci>> ile <<karda>> ayrılır.

Tümel olumsuzun doğrusu özne ile yüklem arasında zıtlık olan önermeye özeldir. <<Hiçbir insan at değildir>> gibi. Aksi olan <<Hiçbir at insan değildir> önermesi de doğrudur.

Tikel olumluya aralarında da tümel zıtlık olan iki şeyin den başkada doğru olur. <<Bazı hayvanlar insandır>> gibi. Aksi olan <<Bazı insan hayvandır>> önermesi de doğru olur.

Tikel olumsuza yüklemi konuya eşit veya konudan gerçekte bilindikse doğru olur. <<Bazı hayvan insan değildir>> gibi aksi doğru olamaz.

Yüklemlili önerme tikel gücündedir. Zira hangi maddede yüklemle doğru olur ise tikeli dahi doğru olur. <<İnsan zarardadır>> niceliği belirsiz önermesi doğru olduğu gibi <<Bazı insan zarardadır>> tikel önermesi de doğrudur.

Gizli öznenin <<Zeyd kâtiptir>> gibi gerçek tikel olan tekil önermelerde tümel hükümlüdür. Zira şu önerme kıyasta büyük olur.

Örneğin <<Şu Zeyd'dir>> ve <<Zeyd kâtiptir>> öyle ise <<Şu kâtiptir>> gibi ki, büyüklüğün tümeli şart olduğu halde <<Zeyd kâtiptir>> önermesi zikredilen kıyaslamada büyükçe meydana gelmiştir.

Yüklemlili önerme -gerek olumlu olsun gerek olumsuz- ondaki hüküm konunun/öznenin dışında yapı itibarından dolayı ise harici/dış önerme ve yalnız dışardan yapısını onay suretiyle hüküm edilirse zihni önerme olur.

Örneğin <<Her ateş sıcaktır>> ya da <Her bir ateş soğuk değildir>> önermelerinde söylenen <<ateş>> dışarda bulunmuş ve bulunacak olan her bir ateş dışarda ve yalnız dışarda bulunduğu halde sıcaktır ya da soğuk değildir diye hüküm olunursa zihni önerme olur.

Önermenin gerek konusu gerek yüklemi lafzen/sözlü ve manevi yönden vücûd bulursa, olumsuzluk edatının her ikisinin de parçası olduğu önerme olur, <<insan hayvandır>> gibi ve vücûd bulmazsa olumsuzluk edatının şartlıdan bir parça olduğu önerme olur.

Birincisine örnek <<ilmi olmayan cahildir>>; ikincisine örnek <<Cahil ilmi olmayandır>>; üçüncüsüne örnek, <<Edebi olmayan insanlığı tanımayandır>> önermeleridir.

Üçüncü Konu

Şartlı önerme açıklamasıdır

Şartlı önerme ikidir: birisi bitişik, diğeri ayrık.

Bitişik önerme iki önermenin birisine nazaran diğlerinin doğru veya doğru olmayan ile hüküm olunan önermedir.

Bitişik önerme ya gerektirmeli olur ya rastlantılı.

Bitişikte önermenin öncül ile önermenin önbileşen ile ardbileşen arasında bilinen bir alaka, ilişki üzerine ardbileşenin önbileşene ulaşmasının gerekli veya gereksiz hüküm olunursa, şu önermeye gerektirmeli bitişik denir. <<Eğer güneş doğar ise gündüz olur>> gibi ki, <<gündüzün>> <<güneşin doğuşuna>> işaret etmesi gibi.

Gerekli bitişikte dört ihtimal vardır.

1. Önbileşen ardbileşene sebep olur: Az önce söylenen <<Eğer güneş doğarsa gündüz olur>> önermesi gibi.

2. Ardbileşen önbileşene sebep olur: <<Eğer gündüz var olursa güneş doğar>> gibi.

3. İkisi de başka bir şeyin sebebi olur. <<Eğer gündüz olursa yer parlak olur>> gibi ki, <<Yerin parlak olması gerekir>> demektir.

4. Ön bileşen ile ardbileşenden birisinin anlaşılması diğlerinin anlaşılmasına sebep olur. <<Eğer Ahmet Efendi Hasan Efendi'nin oğlu ise Hasan Efendi Ahmet Efendi'nin babasıdır>>gibi. Buna karşılıklı ilinti denir.

Bunlar gerektirmelinin örnekleridir.

<<Eğer güneş doğmuşsa gece var değildir>> ve <<Eğer gece varsa güneş doğmuş değildir> gibi önbileşen bir sebepten delil olan ardbileşeni gerekli kılmaz diye hüküm edilirse olumsuz gerektirmeli olur.

Önbileşen ile ardbileşen arasından zikredilen dört ihtimalin hiç birisi bulunmayıp da bir araya gelmeleri tesadüf meydana gelirse, bitişik rastlantılı önerme olur.

<<Eğer insan konuşan ise at denizdir> gibi ki, <<denizlerin>> <<atla>> ve <<konuşmanın>> <<insanla>> bir araya gelmeleri tesadüf olup, <<insanın konuşan olması>> ile <<atın deniz olması>> arasında bir diğerini gerekli kılacak alaka yoktur.

<<Değildir ki her ne vakit insan konuşan ise at sahildir>> önermesi olumsuzu da hildir.

Ayrık şartlı ayrılmanın meydana gelmesi veya gelmemesini gerektirecek bir alaka üzerine ardbileşenin önbileşenden ayrılması veya bu ayrılmanın olumsuzu ile hükmolunan önermedir.

Ayrık şartlı ya gerektirmeli yahut rastlantılı olur.

Gerektirmeli ayrık önbileşen ile ardbileşen arasından birisi diğerine sebep veya ikisi de bir sebebe illet olmak gibi bilinen ve birbirine zıt olan bir alaka üzerine ayrılmanın meydana gelmesi ve gelmemesiyle hükmolunan önermedir.

<<Elbette şu sayı ya çift ya tek olur>> gibi ki, önbileşendeki sayı <<çift>> ve art-bileşendeki sayı <<tek>> olup, tekin çiftten ayrılmasıyla meydana gelmiş ve hüküm olunmuştur. Olumsuzunda olumsuzluğun ayrılmasıyla hüküm olunur.

<<Değildir ki, sayı ya çift olur ya iki eşit parçaya bölünür>> gibi ki, önbileşen de olan <<çift>> sayısı gibi ardbileşendeki sayı <<iki eşit parçaya bölündüğü>> gibi bir şey demektir. Bundan böyle ardbileşenin <<çift>>ten ayrılmasının olumsuzuyla hükmolunmuştur.

Rastlantılı ayrık önbileşen ile ardbileşen arasında birbirine zıt olacak bir alaka olmayıp da aralarında tesadüfen olmak üzere hükmolunan önermedir.

<<Ya insan var olur ya anka var olur>> gibi ki, <<insanın var olması>> ile <<ankanın var olması>> arasında zıtlığı gerektirecek bir alaka olmayıp, gerektirmeli ve rastlantılı olmak üzere aralarında ayrık ile hüküm olunmuştur.

<<Ya insan konuşan olur ya at deniz olur değildir>> önermesi olumsuz rastlantılı ayrığa örnektir.

Ayrıkta eğer hem doğru hem de yalan da ayrılır veya ayrılığın olumsuzuyla hükmolunur ise, gerçek ayrık olur.

<<Sayı ya çift olur ya tek olur>> gibi ki, sayının ya <<çift>> yahut <<tek>> olması arasında doğru ve yanlış zıddı ile hükümdür. Yani bir sayı tek olur ise çift olamaz çift olur ise tek olamaz.

Gerçek ayırık hem bir araya toplamayı (mâni'atul-cem') hem de hepsinden ayrı kalmayı engelleyendir (mâni'atu'l-huluvv).

Olumsuzuna örnek <<Elbette değildir ki, bu şey ya insan olur ya hayvan olur>> önemesidir ki, iki tikel arasında doğru ve yanlış zıtlık olduğunu bildirir. Zira bir şey hem insan hem de hayvan veya ne insan ne de hayvan olabilir.

Ayırıkta yalnız doğrudan ayırık veya olumsuz ayırık ile hükmolunur ise önerme bir araya toplayan (mâni'atul-cem') olur.

<<Bu şey ya taşdır ya ağaçtır>> gibi ki, bir şeyde hem taş olmak hem de ağaç olmak suretleri bir araya gelmez. Lakin ikisi de olmaması caiz olabilir.

Olumsuzuna misal <<Değildir ki, bu şey hayvan yahut siyahtır>> önermesidir.

Ayırıklık yalnız yanlışta olur ise hepsinden ayrı kalmayı engelleyen (mani'atul-huluvv) adını alır.

<<Bu şey ya taş değil ya ağaç değildir>> gibi ki, bir şey hakkında <<Bu şey taş değildir>> <<Bu şey ağaç değildir>> denilip de ikisinin birden yanlış olması mümkün olamayacağından ikisinden birisi olur.

Olumsuzuna örnek <<Bu şey ya taş değil ya ağaç değildir> önermesidir.

Bazen ayırığın parçaları ikiden fazla olur. <<Kelime ya isim olur ya fiil olur ya harf olur>> gibi.

Şartlı -gerek bitişik olsun gerek ayırık- zamanların ve mesela <<şahısta>> <<ayakta durmak, oturmak, gülmek>> ve <<güneşte>> <<doğmak ve doğmamak>> gibi olayların hepsi üzerine hükmolunur ise tümel önerme olur.

Tümelin bitişikte karşılığı <<Her ne vakit>> <<her ne zaman>> ve ayırıklığında karşılığı <<elbette>> <<daima>> sözleridir.

Bitişğe örnek <<Her ne vakit yahut her ne zaman ki, Zeyd insan olsa hayvan olması gerekli gelir>>; ve ayrığa örnek <<Elbette yahut daima sayı ya çift olur ya tek olur>> önermeleridir.

Bitişğin ve ayrığın olumsuzda karşılıkları <<elbette>>, <<daima>>, <<hiçbir vakit>> sözleridir.

Bitişğin olumsuzuna örnek <<Elbette yahut daima değildir ki, güneş doğar ise gece var olur>> yahut <<Elbette veya daima değildir ki, güneş doğar ise gece var olmuş değildir ve ayrığın olumsuzuna örnek <<Elbette yahut daima değildir ki ya güneş doğar ya gündüz var olur>> yahut <<Elbette veya daima ya güneş doğar veya gündüz var olur değildir>>, <<Hiçbir vakit güneş doğar ise gece var olur değildir> önermeleridir.

Tikel olumlu ve tikel olumsuzun şekilleri bazen sözlüdür. Tikelde hüküm zaman ve durumun tümü üzerine olmayıp bazısı üzerine olur.

Bitişğin tikel olumlusuna örnek <<Bazen bir şey hayvan olursa insan olur>>; ayrığın tikel olumlusuna örnek <<Bazen bir şey ya canlı olur ya cansız olur>>; bitişğin olumsuzuna örnek <<Bazen güneş doğmaz ise gündüz var olmaz>>; ve ayrığın olumsuzuna örnek <<Bazen değildir ki ya güneş doğar ya gündüz var olur> önermeleridir.

Eğer şartlıda hüküm zamanlar ve durumlardan ayrılmış bulunursa önerme bilinmez olur. <<Eğer bu şey insan ise hayvan olmak doğaldır>> gibi.

Ardbileşen önbileşene eşit veya ondan bilindik olursa bitişikten tümel olumlu doğru olur.

<<Her ne vakit güneş doğarsa gündüz vardır>> ve <<Her ne vakit bu şey hayvan olsa insan olur>> gibi.

Birinci örnekte önbileşen ardbileşene eşit, ikincide önbileşen ardbileşenden bilinendir.

Bir araya toplayan (Mani'atül-cem) da önbileşen ile ardbileşen arasında tümel zıtlık bulunursa önerme doğru olur.

<<Daima Zeyd ya gülen olur ya ebedi olur>> gibi ki önbileşen ile ardbileşen arasında zıtlık olur.

<<Bazen değildir ki, güneş doğar olursa gece var olur>> gibi. Bunun tümel olumsuz olan <<Her ne vakit güneş doğarsa gece var olur> önermesi doğru olur.

Bitişikten tümel olumsuz önbileşen ile ardbileşen arasında tümel zıtlık ve ayırıktan bir araya toplayan ile (maniatul-cemde) aralarında da eşitlik olursa önerme doğru olur.

Birincisine örnek <<Değildir ki, elbette güneş doğar olur ise gece var olur>>

Ve ikincisine örnek <<Değildir ki, daima ya gündüz var olur ya güneş doğar>> önermeleridir.

Şartlının iki tarafı ya zikredilen örneklerdeki cümle veya ikisi de bitişik veya ayırık veya çeşitli olur.

İkisinin de bitişik olduğuna örnek <<Her ne vakit güneş doğarsa gündüz olacağı sabit olsa, her ne vakit gündüz var olmazsa güneşin doğmuş olacağı sabit olur>> sözüdür.

İkisi de ayırık olduğuna örnek <<Her ne vakit ki daima sayı ya çifttir ya tektir diye sabit olsa sayı ya iki kısma eşit bölünmüş olur ya olmaz diye sabit olması gereklidir>> sözüdür.

Çeşitli de ya bir tarafı yüklemlı diğer tarafı bitişik, ya bir tarafı yüklemlı, diğer tarafı ayırık, ya da bir tarafı bitişik diğer tarafı ayırık olur.

Çeşitlinin birincisine örnek <<Her ne vakit ki güneş gündüzün var olması içindir diye sabit olsa, güneş doğar ise gündüz var olmak zorundadır>> sözüdür.

İkincisine örnek <<Her ne vakit ki, âlem sonradan olmadır diye sabit olsa alem ya cevher veya ilinti olur> sözüdür.

Üçüncüsüne örnek <<Eğer güneş doğar ise gündüz var olur diye sabit olsa, daima ya güneş doğar ya gündüz var olur> sözüdür.

İkinci Kısım

Önerme hükümleri konusudur.

Birinci konu

Çelişki açıklamasıdır.

Çelişki iki önerme arasındaki çelişmeye denilir ki, şu çelişme önermenin kendisinde ve aracısız olarak ikisinin birisi olumlu olursa diğeri olumsuz ve birisi doğru olursa diğeri yanlış olmalıdır ki ne ikisi birlikte doğru ne ikisi birlikte yanlış olsun.

<<Zeyd kâtiptir>>, <<Zeyd kâtip değildir>> gibi. Şu iki önermenin birisi olumlu diğeri olumsuz olup, ikisi birlikte doğru olmadığı gibi, ikisi birlikte yanlış da değildir. Bundan dolayı aralarında çelişki vardır.

Yüklemli çelişkili önermeler ya iki özel önerme veya iki sınırlı önerme arasında da olur.

İki sınırlı önerme arasında olursa, sekiz şeyde birleşmesi gerekir ki, bu sekiz şey: tek konu/özne, tek yüklem, tek zaman, tek mekân, tek bağlam, tek kuvvet ve fiil, tikel, tümel, tek şarttır.

Mesela:

<<Zeyd atakta durandır>> ve <<Amr ayakta duran değildir> önermeleri konuda/öz-nede;

<<Zeyd kâtiptir>> ve <<Zeyd hafız değildir> önermeleri yüklemde;

<<Zeyd gece uyuyandır>>, <<Zeyd gündüz uyuyan değildir> önermeleri zamanda;

<<Zeyd evinde oturandır>> ve <<Zeyd sokakta oturan değildir>> önermeleri mekânda;

<<Zeyd Amr'ın kölesidir>> ve <<Zeyd Bekir'in kölesi değildir> önermeleri bağ-lamda;

<<Zeyd potansiyel olarak güler>> ve <<Zeyd potansiyel olarak gülmez>> önermesi kuvvede ve fiilde;

<<Zeyd elinden yaralıdır>> ve <<Zeyd vücudunun hepsinde yaralı değildir>> önermesi tikel ve tümelde;

<<Cisim göze dokunucudur -beyaz olmak şartıyla->> ve <<Cisim göze dokunucu değildir -siyah olmak şartıyla->> önermeleri şartta birleşmiş olmadıklarından şu önermelerde çelişki yoktur.

Çelişki tümel ve tikel olan diğer iki önerme arasında olursa, sekiz özellikten birini nicelik olarak ayırmak gerekir ki, birisi tümel olduğu halde diğeri tikel olur. Bundan dolayı tümel olumlunun zıttı tikel olumsuz ve tümel olumsuzun zıttı tikel olumlu olur.

Örneğin <<Her bir insan hayvandır>> önermesinin zıttı <<Bazı insan hayvan değildir>> ve <<Hiçbir insan hayvan değildir>> önermesinin zıttı <<Bazı hayvan insandır>> önermesi olmakla, aralarında çelişki gerçekleşmiştir.

Bazen tümel olumlu ve tümel olumsuzun ikisi de yanlış olur. <<Her bir insan kâtiptir>> ve <<Her bir insan kâtip değildir>> gibi.

Bazen tikel olumlu ve tikel olumsuzun ikisi de doğru olur. <<Bazı insan kâtiptir>> ve <<Bazı insan kâtip değildir>> gibi.

Şartlının zıttı cinsten yani birleşme ve ayrılmada ve türde yani lazım ve zorla birleşmede asıla uygun olup, eğer asıl birleşme ise zıttı da birleşmeyle ve ayırmayla ise zıttı da ayrık olur.

Bitişik olana örnek:

<<Her ne zaman yağmur yağar ise bitkiler yeşerir>>, ve <<Değildir ki hiçbir vakit yağmur yağar ise bitkiler kurur>>, <<Bazen yağmur yağar ise bitkiler kurur>> önermeleridir.

Ayrık olana örnek:

<<Daima ya güneş doğar ya gece olur>>, <<Bazen ya güneş doğar ya gece olur>> önermeleridir.

Sözün kısacası her şeyin zıttı o şeyin ortadan kaldırmaktır ki <<Bu şey böyledir>> sözünün zıttı <<Bu şey böyle değildir>> sözüdür.

İkinci Konu

Düz döndürme açıklamasıdır.

Düz döndürme aslın niteliği gerekli ise ve gerekli olanın ve olumsuz ise olumsuzun eskiden olduğu gibi kurtuluşu ve maddenin tümü doğrusuyla beraber bir tikeli diğer tikele dönüştürmektir.

Mesela, <<Her bir insan hayvandır>> sözünün döndürmesi <<Bazı hayvan insandır>> ve <<Hiçbir insan taş değildir>> sözünün döndürmesi <<Hiçbir insan taş değildir>> önermeleridir.

Döndürme bazen o değiştirmeden ortaya çıkan önermeye bırakılır. Örneğin tümel olumlunun döndürmesi tikel olumludur.

Ayrık önermelerde de döndürme geçerli olabilir ise de itibar görmez. Zira ayrılıkta iki tikelin birisi diğerinden tabiatıyla seçkin olmadığından tikeller arasında doğal düzen yoktur. Ve raslantılı önermelerin döndürmesi faydadan arınmıştır. Kabul gören döndürme yüklemliler ile birleşiklerde olanlardır.

Olumlu önerme -gerek tümel olsun gerek tikel- tümel olumluya zıt olamaz. Zira yüklemlide yüklem ve şartlıda ardbileşen genel olduğu maddede tümel olumlu doğru olmayıp aslı doğru olur.

<<Her bir insan hayvandır>> önermesi doğru ve döndürmesi olan <<Her bir hayvan insandır>> önermesi yanlıştır. Ve böylece <<Her ne vakit güneş doğar ise mescit parlak olur>> önermesi doğru ve <<Ne vakit mescit parlak olursa güneş doğar>> önermesi yanlış olur. Malumdur ki, güneş olmasa da mescit kandiller ile parlak olur.

Üçüncü Konu

Ters döndürme açıklamasıdır.

Ters döndürme, doğru ve sıhhati sonsuz olmak şartıyla, asıldaki kendisi ile hükmedilenin (yüklemin) tersini kendisine hükmedilen (konu) ve kendisine hükmedilenin tersini kendisi ile hükmedilen (konu) yapmaktır.

Yüklemli önerme ve şartlıdan tümel olumlu ve tikelin hükmü düz döndürmedeki olumsuzların hükmüdür. Döndürmesi de böyledir. Zira ters döndürmede olumsuzun hükmü düz döndürmedeki olumluların hükmüdür.

Tümel olumlu ters döndürme ile kendine, yani tümel olumluya döndürülür.

Örneğin, <<Her bir insan hayvandır>> sözünde asıl konu/özne olan <<insanın>> karşıtı -ki hayvan olmayandır- konuyu//özneyi kullanmayla <<Her bir hayvan olmayan insan olmayandır>> yani <<Her bir <hayvan olmayan> <insan olmayandır>> tümel olumlusuna döndürülmüştür.

Ters döndürme de tikel olumlu için döndürme yoktur.

Örneğin, <<Bazı hayvan insandır>> önermesinde ters döndürme ile <<Bazı <hayvan olmayan> <insan olmayan>dır> denilemez.

Olumsuz gerek tümel olsun gerek tikel olsun ters döndürme ile tikel olumsuz döndürme olur.

Örneğin, <<İnsandan hiçbir şey taş değildir>> ya da <<Bazı insan taş değildir>> sözlerinin ters döndürmeleri: <<Bazı taş olmayan insan olmayan değildir>> önermesi olur.

Sonraki dönem âlimlerine göre ters döndürmesini -doğrunun devamı ve kendisinin yokluğu şartıyla- asıldaki kendisiyle hükmedilenin/yüklemin ters döndürmesini kendisine hükmedilen/konu ve konunun aynısını zorunlu kılmaktır. Bundan dolayı <<Her bir insan

hayvandır>> sözünün ters döndürmesi: <<Hiçbir hayvan insan değildir>> sözü olur. Şu fikre göre ters döndürmedeki olumluların hükmü düz döndürmedeki olumsuzların hükmüdür.

Olumsuzların -gerek tümel olsun gerek tikel- söylenen fikre göre ters döndürmesi ile tikel olumluya döndürülürler.

Örneğin, <<Hiçbir insan taş değildir>> ya da <<Bazı insan taş değildir> sözlerinin ters döndürmesi: <<Bazı taş olmayan insan değildir>> önermesi olur.

Gerektirmeli bitişik şartlıdan tümel olumluya tümel olumsuza döndürülmüş olur.

<<Her ne vakit güneş doğarsa gündüz var olur>> şartlı olumlunun ters döndürmesi -sonraki dönem âlimlere göre -Her ne vakit ki, gündüz var olmazsa, güneş doğmuş değildir>> -ve sonra gelen âlimlerine göre- <<Elbette değildir ki, her ne vakit ki, gündüz var olmazsa güneş doğmuştur>> önermeleri olur.

Yüklemli ve şartlının söylenen önermelerden başka ters döndürmesi yoktur.

Nitekim siyah ve karanlık bir bulut çıktığında yağmur yağacak diye zannedilirken çoğu kez yağmaz.

Delilin sonucu delildeki öncüllerin olumlu ve olumsuz, tümel ve tikel, doğruluğu kesin olan ve zannedilenin yönlerince çoğuna bağlıdır. Bundan dolayı öncüller içinde olumsuz bulunur ise sonuç olumsuz tikel bulunur ise tikel ve zan bulunursa zanniyat (kesin olmayan) olur.

Üçüncü Bölüm

Delil ve kıyas kapsamındadır.

Birinci Konu

Delil ve hüccet(belge) açıklamasıdır

Delil ve hüccet (belge) ikisi bir şeydir.

Delil iki veya daha çok önermeden bileşik bir sözdür ki, şu sözlü onaydan diğer bir önermenin onayı elde edilir.

Delilden elde edilen önermeye istenilen ve tez ve sonuç olarak adlandırılır.

Sağlıklı delilin doğruluğu üzerine beklenen önerme, gerek küçük ve büyük gibi ispatın parçası olsun, gerek yabancı ve farklı öncül gibi ondan başka bulunsun, öncül olarak adlandırılır.

Delilin doğruluğu maddenin ve şeklin doğruluğuyla şartlanmıştır. Şeklin doğruluğunu toplayan şartlar karşılaştırma konusunda söylenecektir.

Delil dört kısımdır

1. Bizzat sonucu gerekli olan kısımdır. Şu kısım kıyastan ibarettir ki, aşağıda ayrıntılı söylenecektir.

2. Bir yabancı öncülün doğruluğu aracılığıyla sonucu gerekli kılan kısımdır.

Mesela, <<Akçe sandıkta>> ve <<Sandık odadadır> gibi ki, <<Zarflanananın zarfının zarfı zarflananın zarfıdır>> yabancı öncülün dıştaki zarfları da doğru olması aracılığıyla <<Akçe odadadır>> sonucunu gerektirir.

3. Bilinmeyen öncül aracılığıyla sonucu gerektiren kısımdır. Bu kısım ters döndürme aracılığıyla sonucu gerektirir.

Mesela, <<Her insan cisimdir>> öncülü bir istenilen olup, şu istenileni ispat için <<Zira hayvandır>> denilse, bu öncülün söylenilen <<Her bir insan cisimdir>> öncülünün gerekli olması <<Her bir cisim olmayan, hayvan olmayandır>> büyük önermesinin ters döndürmesi olan <<Her bir hayvan cisimdir>> sözünü aracı ile meydana çıkacağından, ters döndürmesi söylenilen, zıddı olan <<Zira hayvandır>> sözüne kattıktan, <<Her bir insan cisimdir>> <<Zira hayvandır>> <<Her hayvan cisimdir>> öncülleri ortaya çıkıp, bu da, <<Her insan cisimdir>> sonucunu vereceğinden sonuç sabit olur.

4. Tümel gerekli ile sonucu gerekli olmayıp zan yoluyla gerekli olan kısımdır.

Mesela, <<Eğer güneş doğmuş ise gündüz vardır>> <<Fakat güneş doğmuştur>> öyle ise <<Gündüz vardır>> ve <<Eğer güneş doğmuş ise gündüz vardır>> <<Fakat gündüz var değildir>> öyleyse <<Güneş doğmuş değildir>> kıyaslarının ikisinde de <<Eğer güneş doğmuş ise gündüz vardır>> öncülü şartlı öncül ve birinci kıyastaki <<Fakat güneş doğmuştur>> öncülü konulmuş öncüle ve ikinci kıyastaki <<Lakin gündüz var değildir>> öncülü kaldıranın öncül, şu koyan öncül ve kaldıranın ikisi de gerçek surette istisna öncüllerdir.

Seçmeli kıyaslardaki şartlı öncüller, bitişiklikte gerektirmeli olumlu ve ayrıkta da zorunlu olumlu olmazsa, önerme sonuç vermez. Zira bitişik önermelerde gereklilik yoktur.

Şartlı öncül bitişik olursa öncülün aynını ve ardbileşenin ters döndürmesi istisna olarak öncülün ters döndürmesi sonuç verir.

Mesela, <<Her ne vakit güneş doğmuş olursa gündüz vardır>> <<Fakat güneş doğmuştur>> öyleyse <<Gündüz vardır>> kıyasındaki <<Fakat güneş doğmuştur>> istisnası önbileşeni aynı olduğundan ardbileşeni aynı olan <<Gündüz vardır>> sonucunu vermiş ve <<Her ne vakit güneş doğmuş olursa gündüz var değildir>> <<Fakat gündüz vardır>> öyleyse <<Güneş doğmamıştır>> kıyasındaki <<Fakat gündüz var değildir>> istisnası ardbileşenin ters döndürmesi olduğundan önbileşenin zıttı olan <<Güneş doğmamıştır>> sonucunu vermiştir.

Kıyastaki şartlı öncül gerçek ayrık oluğu halde önbileşen ve ardbileşenden hangi birisinin aynı istisna olunur ise diğerinin zıddını sonuç verir.

Örneğin, <<Şu sayı ya çifttir ya tektir>> öncüllerinin tikellerden <<Lakin çifttir>> diye önbileşen istisna edilirse <<Öyle ise tek değildir>> diye ardbileşenin zıddını ve <<Fakat tektir>> diye ardbileşen istisna edilir ise <<Öyleyse çift değildir>> diye önbileşenin zıddını sonuç verir. Sayının ya çift ya tekten başka bir şey olamayacağı yönüyle, bu yönden sonuçlarından başka şekle ihtimal yoktur.

Bir araya toplamada (Mani'atul-cem'de) iki tikelden birisinin aynını istisna diğerinin zıddını sonuç verir ise de birisinin zıddını istisna diğerinin aynını sonuç verir.

Mesela, <<Bu şey ya taştır ya ağaçtır>> öncülünde <<Lakin taştır>> diye öncülün aynı istisna olunduğu halde <<Öyle ise ağaç değildir>> diye ardbileşenin zıddını, <<Lakin ağaçtır>> diye önbileşenin zıddını sonuç verir. Fakat bir şey taş ve ağacın dışında da olabileceğinden <<Fakat taş değildir>> diye önbileşenin zıttı istisna edilse <<Öyle ise ağaçtır>> ardbileşenin zıttı istisna edildiği takdirde <<Öyle ise taştır>> diye, öncülün aynı sonucu vermez.

Hepsinden ayrı kalmayı engelleyen (Mani'atul-huluvv) iki tikelden birinin zıttı istisna diğerinin aynı sonucu verir.

Mesela, <bu şey ya taş değildir ya ağaç değildir> öncülünde önbileşenin zıttı olan <<Fakat taş değildir>> istisnası <<Öyle ise ağaç değildir>> ve ardbileşenin zıttı olan <<Fakat ağaçtır>> istisnası <<Öyleyse taş değildir sonucunu verirse de <<Fakat taş değildir>> istisnası <<öyle ise ağaçtır>> istisnası <<Öyle ise taştır>> sonucunu vermez. Zira bir şey taş ve ağaçtan başka da olabilir.

İkinci Konu

Kıyasın tarifi açıklamasıdır.

Kıyas önermeden birleşik bir delildir ki, o delil doğrulandığı halde kendisi için bir sonucu gerekli kılar.

Mesela – iki önermeden birleşik olan- <<Âlem bozulmuştur>> ve <<Her bozulmuş olan sonradan yaratılmıştır>> delili -bunun doğru olması- <<Âlem sonradan yaratılmıştır>> sonucunu gerekli kılar.

Kıyas ya seçmeli ya da birleşmeli olur.

Üçüncü konu

Seçmeli kıyas açıklamasıdır.

Seçmeli kıyas sonucunun aynı ya da zıddından bil fiil içinde adı geçmiş olan kıyas-
tır.

Sonucun kendi içinde fiil olarak söylenen kıyasa örnek, <<Eğer bu şey insan ise konuşandır, fakat insandır, öyle ise konuşandır>> gibi ki, sonucun kendi olan <<konuşandır>> sözü kıyasta söylenmiştir. Buna doğru seçmeli kıyas denilir.

Sonucunun zıttı içinde söylenmiş olan kıyasa örnek, <<Eğer bu şey insan ise konuşandır, fakat insan değildir, öyle ise konuşan değildir>> gibi ki, sonucun zıttı olan <<konuşandır>> sözü kıyasta söylenmiştir. Buna yanlış seçmeli kıyas denilir.

Seçmeli kıyasta <<fakat>> ya da <<hâlbuki>> kelimeleriyle mastar olan öncüllere –gerek doğru olsun gerek yanlış- gerçek surette seçmeli öncülle ve özellikle seçmeli doğru da ispatı içinde olduğu gibi ortaya koyma öncülü ve kural dışı yanlış sürgün ettiği için yükselten öncül denilir.

Dördüncü konu

Birleşmeli kıyasın açıklamasıdır

Birleşmeli kıyasın sonucun aynı ya zıddıdır ki, içinde bil fiil söylenmeyen kıyastır.

Mesela, <<Cisim birleşiktir>> ve <<Her bir birleşik sonradan olmadır>> öyle ise <<Cisim sonradan olmadır> gibi ki, sonuçta içine konulan <<sonradan olma> sözünün ne aynı ne de zıttı kıyasta bil fiil zikredilmiş değildir.

Kıyasta ulaşılmak istenilen netice önermedeki konuya (kendisine hükmedilene) küçük terim ve yükleme (kendisi ile hükmedilene) büyük terim denilir. Ve öncüllerden hangi birinde küçük terim bulunursa o öncüle küçük önerme ve hangi birinde büyük terim bulunursa o da büyük önerme diye isimlendirilir. Küçük ile büyük önerme arasında ortak olan tikele orta terim ve bunların bir araya geliş yapısı şekil diye isimlendirilir.

Mesela, <<Âlem sonradan yaratılmadır>> <<Zira âlem değişmiştir>> ve <<Her bir değişme sonradan olmadır>> sözündeki <<Âlem sonradan olmadır>> öncülü ulaşılmak

istenilen olup, bunda <<âlem>> konu (kendisine hükmedilen) ve küçük terim ve <<sonradan olma>> yüklem (kendisi ile hükmedilen) ve büyük terim ve <<zira âlem değişendir>> öncülünde küçük terim olan <<âlem>> sözü bulunduğu için şu öncüle küçük önerme ve <<Her bir değişen sonradan olandır>> öncülünde büyük terim olan <<sonradan olan>> sözü bulunduğu için bu büyük önermedir. Küçük önerme ile büyük önerme arasında ortak parça olmak üzere tekrar eden <<değişen>> sözü orta terimdir. Bunlardan birleşik olan zikredilen kıyas şeklidir.

Birleşmeli kıyas yüklemli önermelerden birleşik olur ise yüklemli yakın kıyas ve kesin ile şartlıdan ya da şartlı önermeden birleşik olur ise şartlı kıyas diye isimlendirilir.

Birleşmeli kıyasla alakalı kurallar sonradan başkaca söylenmek üzere öncelikle yüklemli birleşmeliyi söyleyelim.

Birleşmeli yüklemli kıyasın şekli dördtür.

1. Orta terim küçük önermede yüklem ve büyük önermede konu olur.

<<Her bir cisim birleşiktir>> ve <<Her bir birleşik sonradan yaratılmış olandır>> kıyası gibi ki, bunda orta terim olan <<birleşik>> küçük önermede yüklem ve büyük önermede özne olup zikredilen kıyas <<Her bir cisim sonradan yaratılmış olandır>> sonucunu verir.

2. Orta terim hem küçük önermede hem de büyük önermede yüklem olur.

<<Her bir insan hayvandır>> ve <<Hiçbir taş hayvan değildir>> kıyası gibi ki, bunda orta terim olan <<hayvan>> hem küçükte hem de büyük önermede yüklem olup zikredilen kıyasta <<Hiçbir hayvan taş değildir>> sonucunu verir.

3. Orta terim hem küçük öncülde hem de büyük öncülde konu olur.

<<Her insan hayvandır>> ve <<Her bir insan konuşandır>> kıyası gibi ki, bunda orta terim olan <<insan>> hem küçük önermede hem de büyük önermede konu olup zikredilen kıyas <<Bazı hayvanlar konuşandır>> sonucunu verir.

4. Orta terim küçük önermede konu ve büyük önermede yüklem olur.

Bu şekil, ilk şeklin zıddıdır. <<Her bir insan hayvandır>> ve <<Her bir konuşan insandır>> kıyası gibi ki, bunda orta terim olan <<insan>> küçük önermede konu ve

büyük önermede yüklem olup zikredilen kıyas <<Bazı hayvan konuşandır>> sonucunu verir.

Adı geçen şekilden birinci şekil eşsiz nazım içerdiğinden sonucu düşünmeye gerek olmayıp öteki şeklin sonucu düşünölmeye muhtaçtır.

Birinci şeklin netice verme şartı nitelikçe küçük önermenin olumlu ve nicelik bakımından büyük önermenin tümel olmasıdır.

Bunun sonuç veren modları/işlemleri dörttür.

1. İki tümel olumludan birleşik olup, tümel olumlu sonuç verir.

<<Her bir cisim birleşiktir>> ve <<Her birleşik sonradan yaratılmış olandır>> gibi.

2. Biri olumlu diğeri olumsuz olmak üzere iki tümel önermeden birleşik olup, tümel olumsuz sonuç verir.

<<Her cisim birleşiktir>>, <<Hiçbir birleşik önceden yaratılmış değildir>> öyle ise <<Hiçbir cisim önceden yaratılmış değildir>> gibi.

3. Biri tikel olumlu diğeri tümel olumlu olup, tikel olumlu sonuç verir.

<<Bazı cisim birleşiktir>> ve <<Her bir birleşik sonradan yaratılmış olandır>> öyle ise <<Bazı cisim sonradan yaratılmış olandır>> gibi.

4. Nitelik ve çeşitli olmak üzere küçük öncölü tikel olumluya ve büyük önerme tümel olumsuz olup, tikel olumsuz sonuç verir.

<<Bazı cisim birleşiktir>> ve <<Hiçbir birleşik önceden yaratılmış değildir>> öyle ise <<Bazı cisim önceden yaratılmış değildir>> gibi.

İkinci şeklin sonuç vermesinde şart <<nitelik>> de iki öncölünün çeşitli olmasıyla beraber büyük önermesinin tümel olmasıdır.

Bunun da sonuç veren modları dörttür:

1. Küçük önermesi tümel olumlu ve büyük önermesi tümel olumsuz olursa, tümel olumsuz sonuç verir.

<<Her bir cisim birleşiktir>> ve <<Hiçbir eskiden beri var olan birleşik değildir>> öyle ise <<Hiçbir cisim eskiden beri var olan değildir>> gibi.

2. Küçük önermesi tümel olumsuz ve büyük önermesi tümel olumlu olursa, tümel olumsuzu sonuç verir.

<<Hiçbir cisim basit değildir>> ve <<Her bir eskiden beri var olan basit değildir>> öyle ise <<Hiçbir cisim eskiden beri var olan değildir>> gibi.

3. Nitelik ve nicelikte çeşitli iki öncülden birleşik olmak üzere küçük önermesi tikel olumlu ve büyük önermesi tümel olumsuz olursa tikel olumsuzu sonuç verir.

<<Bazı cisim birleşiktir>> ve <<Hiçbir eskide beri var olan birleşik değildir>> öyle ise <<Bazı cisim eskiden beri var olan değildir>> gibi.

4. Yine iki çeşitli öncülden birleşik olmak üzere küçük önermesi tikel olumsuz ve büyük önermesi tümel olumlu olursa tikel olumsuzu sonuç verir.

<<Bazı cisim basit değildir>> ve <<Her bir eskiden beri var olan basittir>> öyle ise <<Bazı cisim eskiden beri var olan değildir>>.

Üçüncü şeklin sonuç şartı küçük önermesi olumlu ve iki öncüllerden birisi tümel olmasıdır.

Bunun sonuç veren modları altıdır.

1. İki tümel olumludan birleşik olursa tikel olumlu sonucunu verir.

<<Her bir insan hayvandır>> ve <<Her bir insan konuşandır>> öyle ise <<Bazı hayvanlar konuşandır>> gibi.

2. Küçük önermesi tümel olumlu ve büyük önermesi tümel olumsuz olursa, tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Her bir cisim birleşiktir>> ve <<Hiçbir birleşik eskiden beri var olan değildir>> öyle ise <<Bazı cisim eskiden beri var olan değildir>> gibi.

3. Küçük önermesi tikel olumsuz ve büyük önermesi tümel olumsuz olursa tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Bazı birleşikler cisimdir>> ve <<Her bir birleşik sonradan yaratılmış olandır>> öyle ise <<Bazı cisim sonradan yaratılmış olandır>> gibi.

4. <<Nitelik>> ve <<nicelik>> de çeşitli olmak üzere, küçük önermesi tikel olumlu ve büyük önermesi tümel olumsuz olursa, tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Bazı birleşik cisimdir> ve <<Hiçbir birleşik eskiden beri var olan değildir>> öyle ise <<Bazı cisim eskiden beri var olan değildir>> gibi.

5. Küçük önermesi tümel olumlu ve büyük önermesi tikel olumlu olursa, tikel olumlu sonucunu verir.

<<Her bir birleşik sonradan yaratılmıştır>> ve <<Bazı birleşik cisimdir>> öyle ise <<Bazı sonradan yaratılmış olan cisimdir> gibi.

6. <<Nitelik>> ve <<nicelik>> de çeşitli olmak üzere, küçük önermesi tümel olumsuz ve büyük önermesi tikel olumsuz olursa, tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Her bir birleşik cisimdir>> ve <<Bazı birleşik eskiden beri var olan değildir>> öyle ise <<Bazı cisim eskiden beri var olan değildir>> gibi.

Dördüncü şeklin sonucundaki şart ya tümellik küçük önerme ile iki öncülün olumlu ya da iki tümel öncül olup, olumlama ve olumsuzun çeşitli olmasıdır.

Bunun da tümel olumludan başkası için sonuç veren modları sekizdir.

1. Tümel olumlu olan iki öncülden birleşik olursa, tikel olumlu sonucunu verir.

<<Her bir birleşik sonradan var olandır>> ve <<Her bir cisim birleşiktir>> öyle ise <<Bazı sonradan var olan cisimdir>> gibi.

2. Küçük önermesi tümel olumsuz ve büyük önermesi tikel olumlu olursa, tikel olumlu sonucunu verir.

<<Her bir birleşik sonradan var olandır>> ve <<Bazı cisim birleşiktir>> öyle ise <<Bazı sonradan var olan cisimdir>> gibi.

2. Küçük önermesi tümel olumsuz ve büyük önermesi tümel olumlu olursa, tümel olumsuz sonucunu verir.

<<Hiçbir birleşik eskiden beri var olan değildir>> ve <<Her bir cisim birleşiktir>> öyle ise <<Hiçbir cisim eskiden beri var olan değildir>> gibi.

4. <<Nitelik>> ve <<nicelik>> de çeşitli iki tümelden birleşik ve büyük önermesi olumsuz olursa, tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Her bir insan hayvandır>> ve <<Hiçbir at insan değildir>> öyle ise <<Bazı hayvan at değildir>> gibi.

5. <<Nitelik>> ve <<nicelik>> de çeşitli iki öncülden birleşik ve küçük önermesi tikel olumlu olursa, büyük önermesi tümel olumsuz bulunur ve tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Bazı hayvan insandır>> ve <<Hiçbir at insan değildir>> öyle ise <<Bazı hayvan at değildir>> gibi.

6. <<Nitelik>> ve <<nicelik>> de çeşitli olmak üzere küçük önermesi tikel olumsuz ve büyük önermesi tümel olumlu olursa, tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Bazı tetikte olan uykuda değildir>> ve <<Her bir yazıcı tetiktedir> öyle ise <<Bazı uyumayan yazıcı değildir>> gibi.

7. <<Nitelik>> ve <<nicelik>> de çeşitli olmak üzere küçük önermesi tümel olumlu ve büyük önermesi tikel olumsuz olursa, tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Her bir yazıcının parmakları hareketlidir>> <<Bazı hareketsiz parmaklılar yazıcı değildir>> öyle ise <<Bazı hareketli parmaklılar hareketsiz parmaklı olan değildir>> gibi.

8. <<Nitelik>> ve <<nicelik>> de çeşitli olmak üzere küçük önermesi tümel olumsuz ve büyük önermesi tikel olumlu olursa tikel olumsuz sonucunu verir.

<<Hiçbir hareketli sakın değildir>> <<Bazı naklolan sakindir>> öyle ise <<Bazı naklolan sakın değildir>> gibi.

Şartlı salt bağlantılı kıyas beş kısımdır.

Birinci kısım: Küçük ve büyük önermenin ikisi de birleşik önermeden meydana gelir.

Bu kısımda dört şekil geçerlidir.

Birinci şekle örnek, <<Her ne vakit güneş doğar ise gündüz vardır>> ve <<Her ne vakit ki gündüz vardır yer parlaktır(aydınlıktır) öyle ise <<Her ne vakit güneş doğar ise yer aydınlıktır>> kıyasıdır ki, iki birleşikten birleşmiş olup, bunda orta terim olan <<gündüz vardır>> önermesi küçük önermede ardbileşen ve büyük önermede önbileşen olmuştur.

İkinci şekle örnek, <<Her ne vakit güneş doğmuş ise gündüz vardır ve değildir ki, yer karanlık ise gündüz vardır; öyle ise değildir ki, elbette güneş ikincil ise yer karanlıktır>> kıyasıdır ki, bunda orta terim olan <<gündüz vardır>> önermesi hem küçük önermede hem de büyük önermede ardbileşen olmuştur.

Üçüncü şekle örnek, <<Her ne vakit gündüz var ise güneş doğmuştur>> ve <<Her ne vakit gündüz var ise yer aydınlıktır>> öyle ise <<Bazen güneş doğmuş ise yer parlaktır>> kıyasıdır ki, bunda orta terim hem küçük önermede hem de büyük önermede önbileşen olmuştur.

Dördüncü şekle örnek, <<Her ne vakit gündüz var ise güneş doğmuştur>> ve <<Her ne vakit yer aydınlıksa gündüz vardır>> öyleyse <<Bazen güneş doğmuş ise yer aydınlıktır>> kıyasıdır ki, bunda olan orta terim, küçük önermede önbileşen ve büyük önermede ardbileşen olmuştur.

İkinci kısım: iki ayrıktan birleşik olur.

Bunda da dördüncü şekil meydana gelir.

Şu kısmın sonucunda şart, iki öncülün olumlu ve ikisinden birisinin tümel olması ve ikisinin dahi ya gerçek ayrık ya da hepsinden ayrı kalmayı engelleyen türü (mani'atuhluluvv) bulunmasıdır.

İkisinde de gerçek ayrık olduğuna örnek, <<Daima varlığı zorunlu olan Allah hazretleri istediğini yapmakta serbest olur>> <<Ya Âlem eskiden beri var olan ve elbette âlem ya eskiden beri var olan olur ya sonradan yaratılmış olan olur>> öyle ise <<Daima ki varlığı zorunlu olan Allah hazretleri istediğini yapmakta serbest olur>> öyle ise

<<Devamlı varlığı zorunlu olan Allah hazretleri istediğini yapmakta serbest olur, âlem sonradan yaratılmış olur>> kıyası gibi.

İkisinde hepsinden ayrı kalmayı engelleyen türe(maniatul-huluuv) olduğuna örnek, <<Devamlı bu şey ya hayvan değildir ya ağaç değildir ya da devamlı ağaç değildir olur>> öyle ise <<Bazen bu şey hayvan değildir ise taş değildir ve bazen taş değil ise hayvan olmayan olur>> kıyasıdır.

Üçüncü kısım: bir cümle ile bir birleşikten meydana gelen bitişikler.

<<Her ne vakit ki, bu şey insan ise hayvandır>> ve <<Her hayvan cisimdir>> öyle ise, <<Her ne vakit bu şey insan ise cisimdir>> kıyası gibi. Bunda da dördüncü şekil mevcuttur.

Dördüncü kısım: bir cümle ile bir ayrıktan meydana gelen bitişikler.

Şu kısımda cümlenin ayrılmanın kısımlarının sayısı sayısına eşit ise cümlelerin yüklemeleri ya bitişik veya ayrık olur.

Bitişik olduğu halde bir tümel önerme meydana gelir.

<<Her bir öz tür olur ya cins olur ya ayrım olur>> ve <Her bir tür tümeldir>> öyle ise <<Her bir öz tümeldir>> kıyası gibi ki, bunda olan adedi terkedilen üç ve yüklemli önerme dahi üç olup cümlenin yüklemeleri de birleşiktir. Ve sonuç <<Her bir öz tümeldir>> tümel önermesidir. Buna taksim eden kıyas denilir.

Yüklemeleri ayrık olur ise, bir şartlı sonucunu verir.

<<Şu sayı ya çift olur ya tek olur>> <<Çift taksim edilmiştir>> öyle ise <<Sayı ya taksim edilmiş olur ya taksim edilmemiş olur>> kıyası gibi.

Eğer yüklemeler ayrılmanın kısımlarından az ise, yine ayrığı sonuç verir.

<<Sayı ya tek olur ya çift olur>> <<Tek ise taksim olunmuştur>> öyle ise <<Sayı ya tek olur ya taksim edilmiş olur>> kıyası gibi.

Eğer yüklemeler ayrılmanın bölümlerinden çok ise birleşim itibariyle sonuçlardan birleşik olup birçok ayrılmış sonuç verir.

<<Şu sayı ya taksim edilmiş olur ya taksim edilmemiş olur>> ve <<Her bir taksim edilmiş çifttir>> ve <<Her bir taksim edilmemiş tektir>> ve <<Her taksim edilmemiş bir miktardır>> kıyası gibi ki, <<Şu sayı ya çifttir ya tektir>> ve <<Şu sayı ya çifttir ya bir miktardır>> ve <<Şu sayı ya çifttir ya tektir ya bir miktardır>> sonuçlarını verir.

Beşinci kısım: bitişik ile ayrıktan meydana gelir.

Bunda eğer orta terim önbileşen ve ardbileşende tam tikel olursa ayrığı sonuç verir.

<<Her ne vakit olur ise olsun âlem sonradan yaratılmış ise icat edeni istediğini yapmakta serbest olması gerekir>> ve <<Âlemin icat edeni ya istediğini yapmakta serbest olur ya gerekeni yapmakta serbest olur>> öyle ise <<Ya âlem sonradan yaratılmış olur ya icat edeni istediğini yapmakta serbest olan olur>> kıyası gibi.

Eğer orta terim önbileşen veya ardbileşenden eksik parça olur ise, birleşigi sonuç verir.

<<Her ne vakit âlem değişen ise sonradan yaratılmıştır>> ve <<Daima her bir sonradan yaratılmış olan ya mümkün olur ya <varlığı zorunlu olmayan> gerekli olur> kıyası <<Her ne vakit âlem değişen ise daima ya âlem mümkün olur ya da <varlığı zorunlu olmayan> gerekli olur> sonucunu verir ki, şu sonucun iki tikeli birlikte bir birleşikten ibarettir.

Beşinci Konu

Delillerin maddesi açıklamasıdır.

Deliller maddeden dolayı **beşe** bölünmüştür ki, buna beş sanat denilir. Zira kıyasın maddesi ya **hayali** ya **tasdiki** olur.

Birincisine **şiiir kıyası** denilir.

İkincisi ya kesin gerçek olmayan doğru ya da kesin doğru olur. Ve birincisine **hita-bet** denilir.

İkincisi ya <<kesin gerçek>> doğru olur, ya <<kesin gerçek olmayan>> doğru olur, ya da <<gerçek olması geçerli olmayan gerçek>> doğru olur.

Birincisi burhan/ bilimsel kıyas ikincisi safsata, üçüncüsü cedel/diyalektik olarak isimlendirilir.

İşte bu beş sanatta asıl olan burhandır ki, kesinlik taşıyan öncüllerden (yakiniyyat) oluşan kıyastır.

Kesinlik taşıyan öncüller (yakiniyyat) altıdır ki, bunlardır:

Evveliyat, fitriyat, mütevatirât, müşahadat, mücerrebat, hadsiyyat.

İki şey arasındaki hâkim ya akıl ya his ya aklın anladığı histir.

Eğer hâkim yalnız akıl olursa aklın vereceği hüküm ya her iki tarafın düşüncesiyle ya da tarafların düşüncesi için orta yolu bulma ile olur.

Birincisine zihnin hiçbir aracıya başvurmadan hemen kabul ettiği önerme denilir.

<<Bir ikinin yarısıdır>>, <<Bütün parçadan büyüktür>> gibi. Bunların kıyasları <<Bir ikinin yarısıdır>> ve <<Bir şey ki ikinin yarısı olursa, sayının başlangıcıdır> öyle ise <<Bir sayının ilkidir>> ve <<Bütün parçadan büyüktür>> ve <<Bir şey ki parçadan büyük olursa, parçaya eşit olamaz>> öyle ise <<Bütün parçasına eşit olamaz>> şekilleriyle olur.

İkincisine zihinde hazır olan bir orta terim vasıtasıyla, gizli bir kıyastan sonra verilen önermelere denilir. Mesela <<Dört çifttir gibi>>.

Bunun kıyası <<Dört çifttir>> ve <<Her şey çift ola, iki eşit bölünmüşe bölünmesi kabul edilendir>> öyle ise <<Dört iki eşit bölünmüşe bölünmesi kabul edilendir>> şeklindedir.

Hâkim yalnız his olur ise buna gözlem denilir. Bu da ya görünen/ hissedilen (Tatmak, görmek, işitmek, koklamak, dokunup duymak) ya da kalbe bağlı beş duyu: hayâl kuvveti, akıl ve hâfıza, meydana getirici hayal kuvveti ile olur.

Birincisine hissiyye denilir <<Güneş aydınlatan ve ateş yakıcıdır>> gibi.

Bunların kıyasları <<Güneş aydınlatan>> ve <<Her şey ki aydınlatan olsa, gözleri gerekli kılar>> ve <<Ateş yakıcıdır>> ve <<Her şey ki yakan olursa dağıtıcıdır>> öyle ise <<ateş dağıtıcıdır>> şekilleriyle olur.

İkincisine vicdaniyye denilir. <<Bizim için korku ve kızgınlık vardır> gibi.

Bunun kıyası: <<Bizim için korku ve kızgınlık vardır>> <<Her bir kimse ki, kendisi için korku ve kızgınlık ola, tam olamaz>> öyle ise <<Bizim kalplerimiz tam olamaz>> şekliyledir.

Hâkim akıl ile histen birleşik olur ise ya işitme hissi ya da duymamış olur.

Birincisine tevatür yolu ile gelmiş bilgi denilir.

<<Hazreti Muhammed aleyhissalatu ve's-salam peygamberlik iddiasında bulundu ve mucize meydana getirdi>> gibi.

Bunun kıyası <<Hazreti Muhammed aleyhissalatu ve's-salam peygamberlik iddia etti ve mucize meydana getirdi>> ve <<Her bir zat ki, peygamberlik iddia eder ve mucize meydana getire peygamber ola>> öyle ise <<Hazreti Muhammed aleyhissalatu ve's-salam peygamberdir>> şekliyledir.

İkincisi gözleme tekrar ihtiyaç olursa denenmiş deney ve gözlemler sonunda verilen hükümler denilir.

<<Scammonia içmek safrayı iyileştiricidir>> gibi.

Bunun kıyası <<Her ne vakit Scammonia içilse müşhil olur>> ve <<Her şey ki müşhil ola safraya fayda verir> öyle ise <scammonia içilse safraya fayda verir> şekliyledir.

Eğer gözlemin tekrarına ihtiyaç olmazsa buna sezgi ile verilen hükümler denir.

<<Ayın ışığı güneşten faydalıdır>> gibi.

Bunun kıyası <<Ay ışığını güneşten alandır>> ve <<Her bir şey ki, güneşten ışığını almış ola, güneş ile arasına bir şey girse ışığı azalmış olur>> öyleyse <<Ayın güneş ile arasına bir şey girse ışığı gitmiş olur> şekliyledir.

Burhan iki kısımdır biri akla dayanan(limmi)⁹² diğeri tecrübeyle elde edini-
len(inni)⁹³.

Delilce akıl ile sonuç arasındaki araç hem zihinde hem de dışta sonuca sebep olur
ise buna akla dayanan delil (limmi delil) denilir. <<Kötü kokan şeyler>> ile <<def et-
mek>> çıkarımı gibi.

Bunun kıyası <<Bu şey çürüyen şeydir>> ve <<Her bir kötü kokan şey def edilmesi
gerekir>> öyle ise <<Bu def edilmesi gerekir>> şekliyledir ki, çürüyen şeyler tesir eden
ve def etme eser olduğundan tesir ile esere çıkarım olmuştur.

Delil dışta sonuca sebep olmayıp yalnız zihni olarak kendisine has olursa buna da
tecrübe ile elde edilen delil denilir, <<def etme>> ile <<çürüme>> çıkarım gibi.

Bunun kıyası <<Bu şey ateşlidir>> ve <<Her bir ateşli kötü kokan çürümüş olan-
dır>> öyle ise <<Bu şey kötü kokan çürümüştür>> şekliyledir ki, eser ile eseri yapana
delil olunmuştur.

Diyalektik, meşhur öncüller ya da çoğunluğun doğru kabul ettiği öncüllerden birle-
şik olan kıyasa denilir. Diyalektikten istenilen mecbur bırakma ve burhanı anlamaktan
aciz olanı iknadır. İkna için gerekli olan diyalektik ikna delili olarak adlandırılır

Meşhur önermelere örnek, <<Adalet güzel ve zulüm fenadır>> sözüdür.

Bunun kıyası <<Adalet güzel ve zulüm fenadır>> ve <<Her bir şey ki güzel ola
rağbet olur ve fena ola beğenilmez olur>> öyle ise <<Adalet rağbet edilen ve zülüm iste-
nilmeyendir>> şekliyledir.

Kabul edilen önermelere örnek, <<Bilezikte zekât vaciptir>> <<Zira <<güzellik>>
de zekât vaciptir>> ve <<bilezik ise <güzellik>dir. Öyle ise <<Bilezikte zekât vaciptir>>
şekliyledir.

92 Limmi- lamın kesri ve mimin ayırmasıyla olup-limmiyyet yani sebebi ifade etmesi için adlandırmasıdır.
Zira arap dilinde <li-me?> yani <ne için?> sorusuna bu kısım delil ile cevap verilir. Limmi hükmün hem
gerçekleşmesini hem de sebebini ifade eder.

93 İnni- nünün şeddesiyle- arap dilinde innel-emra keza yani kesin olarak iş böyledir sözünden alınmış,
yalnız hâkimin gerçekleşmesini ifade ederek olumlu sebep ifade etmez.

Hitabet insana fayda veren şeylerde arzu edilen ve zarar veren şeylerde tiksindirme veren kabul edilmeyeni idrak edilen birleşik kıyasa derler.

Bu da ya onda inanan ya şüpheci olur.

İnanana örnek, <<Ayın ikiye ayrılması mucizedir>> ve <<mucize haktır>> öyle ise <<Ayın ikiye ayrılması haktır>> kıyası gibi.

Şüpheyne örnek, <<Şu duvardan toprak dökülüyor>> ve <<Her bir duvar ki ondan toprak döküle yıkılır>> öyle ise <<Şu duvar yıkılır>> gibi.

Şiir insanın kalbine ya sıkıntı ya da ferahlama etki gösteren önermeden birleşik kıyasa denilir.

Birincisine örnek, <<Bal acıdır>> ve <<Her acı kusturucudur>> öyle ise <<Bal kusturucudur>> kıyasıdır.

İkincisine örnek <<Bu şaraptır>>, <<Her bir şarap akıcı yakuttur>> öyle ise <<Şarap akıcı yakuttur>> kıyasıdır.

Safsata, şekil ya da madde yönünden kısır, doğru olmayan kıyasa derler.

Şekil yönünden doğru olmayana örnek, <<Şu cevizdir>> ve <<Her ceviz yuvarlak değildir>> öyle ise <<Ceviz yuvarlak değildir>> kıyasıdır.

Madde yönünden doğru olmayana örnek, <<Şu şekil attır>> ve <<Her bir at kişneyicidir>> öyle ise <<Şu şekil kişneyicidir>> kıyasıdır.

Safsata kıyasından maksat düşmanını yanlış üzere iknadır. Düşman inatçı olmadıkça safsata caiz değildir.

SON

SONUÇ

Mantık insanın doğru düşünebilmesi ve akıl yürütmelerini doğru kullanabilmesi için insana kurallar sunmaktadır. Mantığın insana sunmuş olduğu kuralları kullanarak aklını iyi kullanmayı öğrenen bir insan doğru bilgiye rahatlıkla ulaşmakta ve öğrenmiş olduğu bilgileri eylemlere dönüştürebilmektedir. Mantık ilmi ile ilgili çalışmalar yapan kişiler ilk zamanlarda birçok olumsuz eleştiri ile karşı karşıya kalmıştır. Mantık İslam dünyasındaki âlimleri ikiye bölmüş bir taraf mantık ilminin gerekliliğinden bahsederken diğer bir taraf ise bu ilimle meşgul olan kişileri dinden çıkmış olmakla suçlamıştır. Mantığa karşı çıkanların üzerinde durmuş olduğu konular tanım, tümel, önermeler ve kıyas olmuştur.

Mantık ilmi ile meşgul olanlara en büyük eleştirilerden birini İbn Teymiyye'nin (ö. 1326) yaptığı bilinmektedir. O mantığı savunan kişileri “zındık” olarak nitelendirmiştir. Kelam ilmi ile uğraşan Eş'ari (ö. 935), Bâkillâni (1013), mantık ilmi ile uğraşmayı “küfür” saymışlardır. Hadisçi olan İbn Salah (ö. 1245) ve Nebevi (ö. 1277) haram kabul edenler arasındadır. Bunların dışında İbn Kayyim el- Cevziyye (ö. 135), Celaleddin es-Suyuti (ö. 1505) gibi âlimler de mantığa karşı çıkan İslam âlimleri arasındadır.

Bu eleştirilerin tam karşısında duran ve mantığı savunanların başında olup mantık ilminin gerekliliğini ispat etmeye çalışan kişi ise İmam Gazali olmuştur. Gazali, mantık ile ilgili birçok eser yazmış ve onun İslami ilimler için zararlı değil, aksine faydalı olduğunu savunmuştur. Gazali'nin çabaları sonucunda mantık İslam ilim dünyasında meşruiyet kazanmayı başarmıştı, sonrasında birçok ilim adamı tarafından ilgilenilen ve eser kaleme alınan bir alan haline gelmiştir.

Said Paşa'nın da ilgilendiği ve çalışma yaptığı alanlardan birisi de mantık olmuştur. Said Paşa'nın hayatında devlet adamı olmanın önemli bir yeri olmasına rağmen, ilgilendiği alanlar arasında edebiyat ve tarih ön plana çıkmıştır. Bunun yanında mantık alanında da çalışma yaptığı görülür. Onun bu alanda kaleme almış olduğu ve aynı zamanda tezimizin konusu olan eseri *Hulâsa-i Mantık*' tır. Biz de bu eser çerçevesinde bir çalışma gerçekleştirdik.

Çalışmamızın içeriğine baktığımızda öncelikle birinci bölümde mantığın ne olduğunu ve tanımını açıkladık. Aynı zamanda mantık ilminin insanlık tarihi kadar eskiye dayandığını, her ne kadar sistematik hale getiren Aristoteles olsa da insanoğlunun dünyada yaşamaya başladığı andan itibaren doğru düşünmeye önem verdiğine değindik. Mantığın tanımını yaptıktan sonra akıl ilkelerini, mantığın ilgilendiği konuların neler olduğunu, gayesini ve mantığın kısaca tarihçesini açıkladık. Daha sonrasında ise Said Paşa'nın hayatına ve başlıca eserlerine geçiş yaptık. Asıl isminin Mehmet Said olduğunu, Diyarbakır şehrinde dünyaya geldiğini, eğitimini tamamladıktan sonra devlet memurluğu görevine başladığını daha öncesinde söylemiştik. Bu bölümün devamında Said Paşa'nın mantığı nasıl tanımladığını açıkladık. Ona göre mantık, akli hatadan koruyan bir araçtır. Bir insan mantığın kurallarına uyduğu takdirde zihnini hataya düşmekten korur. Aynı zamanda Said Paşa'ya göre mantığın bu kuralları insanın doğru düşünebilmesi için insana gerekli olan yöntemi sağlamaktadır.

Said Paşa mantığı alet olması ve ilim olması bakımından iki yönlü olarak ele almıştır. O ilmi tanımlarken tasavvur ve tasdikten meydana geldiğini söyler. Bu bölümde aynı zamanda müellife göre mantığın konusunun ne olduğuna değindik. Ona göre mantığın konusu bilinen şeyler amacı ise zihni hatadan korumaktır. Said Paşa'nın bu açıklamalarına baktığımızda mantığı daha çok gayesi bakımından incelemiştir. Birinci bölümü Said Paşa'nın mantık alanına yapmış olduğu katkılarını açıklayarak sonlandırdık.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Said Paşa'nın eserinin değerlendirilmesini ve incelemesini yaptık. Aynı zamanda diğer mantık metinlerinden farklarının ve benzer taraflarının neler olduğunu açıkladık. Müellifimizin eserinde mantık konularını çok detaylandırmadan bir bütün olarak incelediğini daha önce söylemiştik. Müellif mantık konularını uzun uzun anlatmak yerine kısa ve öz bir biçimde tek tek ele alıp anlatmıştır. O, mantık konularını tasavvurat ve tasdik olarak iki ana bölümde incelemiştir. Eser, ilim, delalet ve lafız, beş tümel, tanım, önermeler ve hükümleri, delil ve kıyas olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. Said Paşa eserine ilim, delalet ve lafız konularını ele alarak başlamıştır. Mantığın felsefenin bir aletini yoksa onun bir bölümümü olduğu meselesinde mantığı bir alet olarak görmüştür. Geleneğine bağlı kaldığı İbn Sina ise mantığın felsefenin bir aleti mi yoksa parçası mı olduğu sorusunu hatalı ve faydasız bulur. O ilim konusunu açıklarken “alet” kavramını kullanmıştır. Aynı zamanda ilim konusu tasavvur ve tasdikin oluşturduğunu söyler. Sonrasında ise eserinde delalet konusuna geçiş yapmıştır.

Müellifimiz delaleti açıklarken “bir şeyi anlamaktan başka bir şeyi anlamak gereken şey” ifadesini kullanır. Delaleti sözlü ve sözsüz olarak ikiye ayırır. Sözlü ve sözsüz delaleti de kendi içerisinde; sözlü akli delalet, sözlü tabii delalet, sözlü uzlaşımsal delalet sözsüz akli delalet, sözsüz tabii delalet ve sözsüz uzlaşımsal delalet olmak üzere altı kısımda incelemiştir ve bunların neler olduğunu tek tek açıklamıştır. Delaleti bu şekilde açıkladıktan sonra kavramların hususiyetini ele alır. O, lafzın kendi içerisinde basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtir ve sonrasında beş tümelin anlatımına geçer.

Beş tümel, kavramların en genelleri arasından seçilmiş kavramlara denir. Bunlar; cins, tür, ayırım, özgülük, ilinti kavramlarıdır. Said Paşa’ya göre beş tümel tanım konusuna bir hazırlık mahiyetindedir. O önce beş tümelin neler olduğunu söyler ve sonra bunları zati ve arazi olanlar diye ikiye ayırır. Cins, tür, ayırım zatidir, özgülük ve ilinti ise arazidir. Said Paşa bu konuyu ele alırken Porphyrios ağacını dikkate almış olsa da ondan olduğu gibi naklettiğini söylemek doğru değildir. Porphyrios’ta zati ve arazi tümel ayrımı bulunmazken Said Paşa ve çağdaşlarında bu ayırım yer almaktadır. Said Paşa beş tümel konusundan sonra gelen kategoriler konusunu mantığın konusu olarak kabul etmeyip metafiziğin konusu saydığı için eserinde yer vermemiştir. Çağdaşlarından olan Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) ise mantık da bu konuya yer vermiştir. Aynı zamanda geleneğine bağlı olduğu İbn Sina’nın da *eş- Şifa* adlı eserinde bu konuya yer verdiği görülür. Beş tümel konusundan sonra ise tanım/tarif konusuna geçiş yapmaktadır.

O tanımı “kavl-i şarih” ismiyle ele alır. Tanım için aynı zamanda “tarif” kelimesini de kullanır. Müellif tanımı lafzi, tenbihi ve hakiki olmak üzere üç bölüme ayırdığına ve bunların ne olduğunu tek tek açıklayıp ve bunlara örnekler verdiğine önceki bölümlerimizde denindik.

Tasdikat bölümünde ise ilk olarak önermeler konusunu işlemiştir. Önermeyi lafza dökülmüş olan veya akıl edilir olan şeklinde de tanımlamıştır. Önermelerin unsurları konusunda ise konu yüklem bağ şeklinde geleneğe uygun bir açıklamada bulunmuştur. Said Paşa eserinde önermeleri iki bölümde incelemiştir. Birinci bölümde önermeler ve çeşitleri yer alırken ikinci bölümde önermelerin hükümleri bulunmaktadır. Müellif eserinde tarif konusundan sonra açıkladığı önermeler ve hükümlerini tasdikat konusuna giriş olarak görür. O önerme tanımını doğruluk ve yanlışlık ihtimalleri üzerinden açıklamıştır ve önermelerin doğru ve yanlış olmak üzere iki yönünün bulunduğu vurgu yapmıştır. Önermeler yüklemli, bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere üçe ayırmaktadır. Yüklemli

önergeleri tümel ve tikel, bitişik şartlı önergeleri gerekli ve rastlantılı, ayrık şartlı önermeyi ise bir araya toplayan ve hepsinden ayrı kalmayı engelleyen olarak çeşitlendirir. Modal (kipli) önermeler konusuna ise müellif eserinde hiç yer vermemiştir. Çağdaşları dikkate alındığında ise modal önermelere yer verenler arasında Ahmed Cevdet Paşa, İsmail Gelenbevi (1730-1790) gibi isimler yer almaktadır. Eserde önermelerin hükümleri konusu içerisinde çelişiklik, düz ve ters döndürme konularını işlemiştir. Önergeler arasında bulunan ilişkiler konusunda ise altık, üst ve alt karşıt konularına hiç değinmemiştir. Said Paşa bu konudan sonra mantığın ana konularından olan kıyasa geçiş yapmıştır.

Said Paşa'ya göre kıyas önermelerden oluşan bir delildir. O delil doğrulandığında ise sonucunda zorunlu olarak doğrulanacağını ifade eden müellifimiz tanımında yer alan ifadeleri açıklamadan ve tanımında yapılan akıl yürütmeler üzerinde durmadan kıyasın çeşitlerine geçiş yapmaktadır. O eserinde kıyası seçmeli ve birleşmeli olarak ikiye ayırır ve açıklar. Ona göre kıyası oluşturan önermeler yüklemli olursa buna kesin yüklemli kıyas, kıyası oluşturan önermeler şartlı önermelerden oluşmuşsa şartlı yüklemli kıyas olarak isimlendirmiştir. Aynı zamanda kıyasın şekillerinin ortaya çıkabilmesi için orta terimin gerekli olduğundan bahsetmiştir. Aristoteles ve mutekaddimün dönemi mantıkçıları kıyasın dördüncü şeklini kabul etmezken Said Paşa ve Fahrettin Râzi (1150-1210) gibi mantıkçıların ise kıyasın dördüncü şeklini kabul ettikleri görülür. Kıyasın dördüncü şeklini kabul eden mantıkçılar arasında ise bu şeklin mod sayısında farklılıklar vardır. Bu mantıkçıların bir kısmı dördüncü şeklin mod sayısını beş, bir kısmı ise sekiz kabul etmektedir. Sekiz kabul edenler arasında Said Paşa da yer almaktadır.

Müellif kıyasın uygulama alanı olarak ise beş sanatı inceler. Said Paşa beş sanatı eserinde delil ve kıyas başlığı altında ele almaktadır. Eserinde bu konuya ayrıntılı bir şekilde yer veren Said Paşa'nın beş sanatı anlatış şekli gayet sistemlidir. Bu başlık altında burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata konularını işlemiştir. Said Paşa'da da beş sanat içerisinde en önemli yeri burhan almıştır. Eserde burhanın öncüllerini doğruluk değeri bakımından kesinlik bildiren önermelerin oluşturduğu ifade edilmiştir. Burhan akla dayananlar ve tecrübe ile elde edilenler olmak üzere olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer burhan sebepten sonuca gidiyorsa akla dayanan, sonuçtan sebebe gidiyorsa tecrübeye dayanan olarak isimlendirilir. Eserde cedelin öncüllerini ise meşhurat ve müsellemat türü öncüllerin oluşturduğu belirtilmiştir. Said Paşa'ya göre cedelin gayesi karşımızdaki kişiyi ikna etmektir. Hitabetin öncüllerini ise zanniyyat veya makbulat türü önermelerin

oluşturduğunu söyleyen müellifimiz hitabetin insanları iyiliğe yönlendiren kötülüklerden sakındıran aynı zamanda nefret de ettirebilen bir yanı olduğunu söylemiştir. Said Paşa'ya göre şiirin öncülleri ise muhayyelat türü önermelerdir. Eserde şiirin insana ya sıkıntı ya da ferahlık sağladığından söz edilmiştir. Müellif son olarak eserinde muğalata konusunu işler. Ona göre muğalata hem şekil hem de muhteva bakımından geçersizdir. Doğruluk değeri kesinlikle yoktur. Muğalatanın diğer sanat türlerinden farklı olarak düşmanı yanlış bilgi üzerine ikna etmek olduğu eserde belirtilmiştir ve Said Paşa bu konu ile eserini sonlandırmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Said Paşa'nın Hulâsa-i Mantık adlı eserinin Türkiye Türkçesine çevirisini yaptık ve çalışmamızı bu bölüm ile tamamladık.

Said Paşa'nın kullanmış olduğu dil her ne kadar günümüz Türkçesi bakımında ağır gelse de mantık konularını anlatımı bakımından değerlendirildiğinde kavramları yerli yerinde kullandığı ve gayet anlaşılır tarzda bir anlatıma sahip olduğu görülür. Mantık ilmine dair Said Paşa tarafından kaleme alınan bu eserin bir devlet adamı tarafından ele alınmış olması mantık ilminin sadece ilim tahsil etmede değil hayatın her noktasındaki herhangi bir uygulama için de gerekli olduğunu belirtmesi yönünden de ayrı bir öneme sahiptir.

Biz de bu çalışmamızda onun bu eserini inceleyip mantığa katkılarını anlatmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- ADSOY Şerafettin, “SAİD PAŞA VE HULÂSA-İ MANTIK ADLI ESERİ”, *E-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/ Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, C. 7, C. 2, (2015).
- AKALIN Şükrü Halûk, “*Türkçe Sözlük*”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- ALP Talha Hakan, *Mantık İsagoci Tercümesi Mantık Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007.
- ALTUNYA Hülya, “MANTIK VE DİNİ İLİMLER İLİŞKİSİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ ÜZERİNE KISA BİR TAHLİL”, *SDÜİF Dergisi*, S. 30 (2013).
- BOLAY M. Naci, “Delalet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9 İstanbul, (1994), s. 119.
- ÇÜÇEN A. Kadir, *Klasik Mantık*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016,
- DEVELLIOĞLU Ferit, (ed.), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 30. bs., Aydın Kitabevi-Ankara, 2013.
- DURAKOĞLU Abdullah, ‘vd’, *Mantık*, İstanbul: Vizyon Basımevi, 2021
- EBHERÎ, *İsâgûcî*, çev. Ferruh Özpilavcı, 1.bs., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- EMİROĞLU İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, 14. bs., Ankara: Elis Yayınları, 2017.
- “Mantık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.28, Ankara, (2003), ss. 18-28.
- KADIOĞLU İdris, "SAİD PAŞA, Diyarbekirli", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, Ankara (2019), ss. 445-446.
- MUZAFFER Muhammed Rıza, *Mantık*, çev. Necmettin Pehlivan vd., 1. bs., Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2021.
- PAŞA Said, *Mantık Metinleri 1*, ed. Kudret Büyükcoşkun, İşaret Yayınları, 2000.
- ÖNER Necati, *Klasik Mantık*, 5. bs., Ankara: AUİF Yayınları, 1986.
- *Tanzimattan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara: Divan Yayınevi, 2012.
- ÖZEL Aytekin, *Aristoteles’in Analitikler Kuramının Çağdaş Yorumları Işığında Bir*
- “ORGANAN ve MANTIK”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S. 14 (t.y.), ss. 147-160.
- *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı Geleneksel Mantığa Giriş -I-*, 1.bs., Bursa: Bursa Akademi, 2019.

- ÖZPILAVCI Ferruh, *Ebheri İsaguci ve Şerhi*, Litera Yayıncılık, 2017.
- TOKTAŞ Fatih, *Felsefenin Kısa Tarihi*, İzmir, 2015.
- ULUKÜTÜK Mehmet, “TÜRKİYE’DE BİR MANTIK GELENEĞİNDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ? TEMATİK VE BİBLİYOGRAFİK BİR SORUŞTURMA”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 19, S. 36 (2014).
- Gök Medrese İlahiyat Araştırmaları-7*, Sonçağ Akademi, Ankara, 2020.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Mantık tarihi*, R. Koşkun Matbası, 1942.
- YARAN Cafer Sadık, *Kur’ an’ dan Örneklerle Klasik ve İnformel Mantık*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021.
- YILDIRIM Cemal, *100 Soruda Mantık El Kitabı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.